

COLLECTOR OF

Date 19 APR 1949

BOMBAY

૧૯૪૨

રાશિ પંચોલી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગજરાતી કાપીરાસ્ટ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૭૧૯૧ કિમત ૨-૦-૦

ગ્રંથનામ ૧૯૪૨

વર્ગાંક ૬૦ : ૨

૧૯૪૨

અભિનવ નાટિકા

દ્વેષિકા

રશ્મિ પંચાલી

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ ૨

આવૃત્તિ પહેલી

૧૯૪૬

ક્ર-૨

ગુજરાત વિધાપૌઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૦૧૧-૧૨

આ નાટક ભજવતાં પહેલાં
શ્રી. હારમજદિયાર દલાલ
[૨૭, કોનવેન્ટ એવન્યુ, સાન્તાક્રુઝ,
મુંબઈ-૨૩] ની પરવાનગી
લેવી આવશ્યક છે.

બે રૂપિયા

મુદ્રક

રામદાસ ઇ. પટેલ
૨૪ ની પ્રિન્ટરી
પ્રિન્સેસ રોડ : મુંબઈ ૨

પ્રકાશક

પરમસુખ પંડ્યા
એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ.
પ્રિન્સેસ રોડ : મુંબઈ ૨

જેમની પ્રેરણાથી હું આ
નાટક શબ્દોમાં ઉતારવાને
સમર્થ બની છું એવા
શ્રી. વસંત અવસરે ને
સાદર સમર્પણ

—રશ્મિ

નિવેદન

ઓગણીસો સુડતાલીસની દિવાળીની રખઓ પાસે આવી હતી. એવામાં શ્રી. ડૉ. વસંત અવસરેએ ખૂબ વખાણ કરીને શ્રી. મધુસૂદન કાલેલકરનું મરાઠી પુસ્તક ‘ઉઘાયેં જગ’ મને વાંચવા આપ્યું, અને બંને તો એ પુસ્તકનો થોડો થોડો ભાગ રોજ ગુજરાતીમાં ઉતારવા સ્વચ્ચું. આ નાટકને મેં રંગભૂમિ ઉપર જોયું ત્યારે એ એટલું અસરકારક ન લાગ્યું પણ, જેમ જેમ હું એને વાંચતી ગઈ તેમ તેમ મને લાગતું ગયું કે આ પુસ્તક જલદીથી તૈયાર કરી નાખું અને, રજ દરમિયાન બાકીનો ભાગ પૂરો કરી નાખ્યો.

આ ભાષાંતરમાં મૂળ મરાઠી નાટક કરતાં ઘણાખરા ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે. તે વિષેની અમૂલ્ય સૂચનાઓ માટે હું શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતાની આભારી છું.

તદુપરાંત આ પુસ્તકનાં પ્રકાશનમાં શ્રી. એચ. એસ. દલાલની અણુમોલ મદદ માટે હું તેમની ઝણી છું.

રશ્મિ

બે વેણુ

જીવનમાં કે સાહિત્યમાં સર્જન દુઃખ માગે છે. આ કંઈ નવી વાત હું તમને કહેતો નથી. અનેક વેળાએ એ વાત આ નહિ તો બીજી રીતે તમે સાંભળી હશે-વાંચી હશે. છતાં, એની એ વાત આજે હું તમને કહું છું-ખરું પ્રછો તો મારે તમને કહેવી પડે છે. આજથી લગભગ વર્ષ પૂર્વે હિંદમાં એક અપૂર્વ-દુઃખદ બનાવ બની ગયો. માત્ર હિંદમાં જ નહિ પણ, આખી દુનિયામાં એ પ્રસંગે માનવહૃદય ધબકતું કરી મૂક્યું. દુઃખની એક ચીસ આબાલ-વૃદ્ધ, સ્ત્રી-પુરુષનાં મુખે નીકળી પડી; અને દૂર, દૂર બ્રાઝીલીયન સ્ત્રી-કવિ Cecilia Meireles તું હૈયું રડતું કરી મૂક્યું. તેણે ગાયું:

God will say to you: "Men are brutes, my son!
We have toiled enough. Let us turn them loose,
so that they return to chaos, so that the ocean may boil.
So that they may go and return, and again go
and return.

Come and see from these my palaces of blue the
ferocious battle of errors.

It is necessary to go back to the beginning.

I Shall also close my eyes.

And that is why I ordered that you should be
broken with violence.

There is no more mankind to have you at its service.

Breathe with me your last breath. Until such
times when we may open our eyes again.

When men will call for us."

કેટલું કરુણ એ ગાન! પણ સાથે, સાથે જ એક પ્રશ્ન ઊરે
છે કે આ કરુણ-અમાનુષી પ્રસંગની લૂમિ તો મારી હતી જ્યારે
આ અદ્ભુત ગાનના સ્વર પરલૂમિમાંથી મારે કાને આવે છે. શું
અહીં-ગુજરાતમાં કેઈ એવો મહાન કવિ-સર્જક નહિ હોય-જેનું
હૃદય આ સમયે રડ્યું નહિ હોય-જેની આંખમાં આ વાત સાંભળી
આંસુ નહિ ઉભરાયાં હોય?

શું આટલું જખ્ખર આંદોલન પણ એની કલમને વેગ ન
આપી શક્યું?

આવી તો જીવનની કેટકેટલી પળો આપણા વાર્તાકારે-કવિએ
ગુમાવી છે. કેટકેટલા વા વંટોળે છેલ્લાં દસ વર્ષમાં જીવનનાં
મૂળોને હલાવી મૂક્યાં અને એનાં મૂલ્યોનો પણ નાશ કર્યો.
છતાં, કેાણુ ભણે કેમ આપણા કવિ ન ભગ્યો. અને, આપણા
વાર્તાકાર ગત ગુજરાતનાં ગુણુગાન ગાવામાં માત્ર રોકાઈ રહ્યો.
૧૯૩૦ પછી હિંદના ઇતિહાસમાં એક ખીજ સાલ ઉમેરાઈ-૧૯૪૨.
દેશની આઝાદી કાળેનું યુદ્ધ ફરી ભમ્યું. હબરે માતાનાં સંતાનોએ
ફરી એકવાર આ હોમમાં અંપલાવ્યું. ખીજ બાજુ વિશ્વયુદ્ધમાં
કરોડો માનવીઓનો સંહાર થયો. અને, દુનિયાના પટ ઉપર
માનવી પોતાની માનવતા વિસરી ગયો. ત્યારેજ, અહીં જંગમમાં

દ્રકડો રોટલીના અભાવે પુરુષે પ્રકૃતિનું વેચાણ કયું અને, મા-બાપે સંતાનોનો ત્યાગ કર્યો. માનું કુસુમ સરખું હૈયું પણ વજ્ર જેવું કઠોર-નઠોર બન્યું. અને Lady Macbeth ના શબ્દો જુદી રીતે પણ, ફરી ત્રણસો વર્ષ પછી પાછા તેના મુખે સંભળાયા :

Come, you spirits

That tend on mortal thoughts, unsex me here,
And fill me, from the crown to the toe, top-full
Of direst cruelty ! make thick my blood,
Stop up th' access and passage to remorse;
That no compunctions visitings of nature
Shake my fell purpose, nor keep peace between
Th' effect and it !

આ છેલ્લી દસ વર્ષનો આપણા ઇતિહાસ. આ જ છે આપણા જીવનની વાર્તા. કહેતાં કહેતાં હૈયું ભરાઈ આવે-આંખોમાં મહેરામણ ઊભરાય તેવી. પણ, છતાં આપણા સર્જકનું ચિત્ત એમાં ન પરોવાયું.

કોઈ બચાવપક્ષે કહે છે કે તમારો કવિ બિચારો અર્ધી ભૂખે ઉચ્ચ સાહિત્ય-સર્જન ક્યાંથી કરશે ? પણ, એનો ઉત્તર તો મેં શરૂઆતમાં જ આપી દીધો છે કે ભર્યા પેટે કોઈ દિવસ અર્ધી ભૂખની યાતના બણી નથી.

આ વાત તો કોઈ પણ દેશનું આજનું જ નહિ પણ ભૂતકાળનું પણ સાહિત્ય પૂરવાર કરી આપશે. માત્ર જરા વધારે ઊંડા ઉતરી વિચાર જ કરવાનો રહે છે. પૈસે ટકે સુખી Lord Tennyson આજે માત્ર થોડાંક એનાં હૃદયસ્પર્શી ગીત-કાવ્યો માટે જ બણીતો રહેવા પામ્યો છે - કામળ, સુકુમાર એની વાણી આજે અનેક પ્રહારો સહન કરતા જીવને કૃત્રિમ લાગે છે. જ્યારે ખીજ બાજુ Shelley, Keats કે Browning જેમણે જીવન જોયું છે, બણ્યું છે-માણ્યું છે તેમનું કવન પણ માનવ જીવનની ધન્ય અને અભાગી

પળોને સ્પર્શે છે. એમાં જીવનનું સાચું હીર સમાયું છે. '૩૦ પછી ઇંગ્લેંડમાં ઉદ્ભવેલા કવિઓ વિષે પણ એટલું જ સાચું છે. '૧૪ નાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધે એમનાં જીવન ઉપર ખારાશ પાથરી દીધી. યુદ્ધ-વિરામ પછીનાં એમનાં સ્વપ્નો અનેક રીતે ખંડિત થયાં અને હજી તો જીવનનું નવ-સર્જન થાય, ન થાય ત્યાં તો સ્પેનમાં આંતર વિગ્રહ શરૂ થયો. આ કવિઓ ત્યાં દોડ્યા-તેમને પ્રેરણા મળી અને, Anden, Spender ના કંઠે ગીતો ગાયાં. આમ જીવન અને કવનનાં વહેણ એક સાથે વહેવા લાગ્યાં.

આવા જ જીવનના એક પ્રસંગમાંથી આ નાનકડા નાટકની પણ ઉત્પત્તિ થઈ છે. '૪૨ નાં સ્વતંત્રતાનાં યુદ્ધની એક ખાજીનું એ દર્શન કરાવે છે. એનાં મૂળ ખીજ તો Karel Capek નાં 'Mother' માં પડ્યાં છે. અને ત્યાર પછી એનું પ્રતિબિંબ કોઈને મરાઠી નાટ્ય સાહિત્યમાં મધુસૂદન કાલેલકરનાં 'ઉઘાચે' જગ'માં પણ દેખાશે. પરંતુ એક વાત કહી દઉં કે Capek નું 'Mother' એ કાલેલકરનું 'ઉઘાચે' જગ' નથી અને 'ઉઘાચે' જગ' એ આ નાટક નથી. દ્વંદ્વમાં માત્ર વિચારના એ તાંતણા એક ખીજને જોડી રહ્યા છે. જેવી રીતે દુનિયાની કોઈ પણ એ સાહિત્ય કૃતિઓ વિચાર દર્શનમાં એક સરખી મળી આવે તેમ. Capek નાં મૂળ નાટકમાં એ વસ્તુઓ મુખ્ય છે. 'મા' નું પાત્ર અને સૌથી નાના ભાઈનું પાત્ર. કાલેલકરનાં નાટકમાં એક જ વસ્તુ મુખ્ય બને છે અને તે નાના ભાઈનું પાત્ર. પરંતુ, '૧૯૪૨'માં ફરી પ્રથમનાં બંને પાત્રો મુખ્ય ભૂમિકામાં આવે છે. આ છે માત્ર આ ત્રણે કૃતિઓ વચ્ચેની સરખામણી. પણ, એ ત્રણે વચ્ચેનું અંતર તો ઘણું છે. એ તો જ્યારે ફરી એક વાર એ ત્રણે સાથે વંચામ ત્યારે જ સમજાય. આટલા નાટકે જ કહી દઉં છું કે આ કૃતિ કોઈ પણ કૃતિનો માત્ર અનુવાદ છે એમ કોઈએ સમજવું નહિ.

આ થઈ નાટકનાં મૂળની વાત.

એનું વસ્તુ તો અદ્ભુત છે. આવું જ વસ્તુ આપને Syngce નાં 'Riders To the Sea' માં જડે છે. એક માતાનાં ત્યાગનું— એનાં દુઃખનું દર્શન Syngce એક જ વાક્યમાં કરાવે છે :

They're all gone now, and there isn't anything more the sea can do to me.....I'll have no call now to be up crying and praying when the wind breaks from the south, and you can hear the surf is in the east, and the surf is in the west, making a great stir with the two noises, and they hitting one on the other.

આ છે એની યાતના. પતિ અને પુત્રોનાં અકાળ મોત પછી બિચારી એ 'મા' જીવીને પણ શું કરે? Syngce નાં નાટકમાં એને મોત તો મળતું નથી પણ અહીં, આ નાટકમાં, એનો સર્જક એને અનંત શાંતિમાં પોઢાડી એનાં દુઃખના ઘા રૂઝવે છે. અને આમ જેમ આ વસ્તુ અદ્ભુત છે તેમ આ પાત્ર પણ અપૂર્વ છે. અનેક માતાઓનું એ પ્રતીક બને છે. ત્યાગમૂર્તિ સમી એ 'મા' નાં પાત્રમાંથી એક સર્વશ્રેષ્ઠ 'મા' જન્મે છે. એટલું જ નહિ. પણ, એની આસપાસ ભારતીની આઝાદી માટેનો આખો ઇતિહાસ રચાઈ રહે છે.

અને એનો અંત પણ Tolstoi ની નવલકથાઓ વિષે કહેલાં Edwin Muir નાં પેલાં વાક્યની યાદ આપી બય છે :

.....in chronicle time is not measured by human happenings, no matter how important; it is; and it continues to exist unchanged after its story has been told, still as regular in its movement, still as rich in accident and in the multitudes of figures it will discover.

આમ નાટક પૂરું થાય છે પણ, જીવનનું વહેણ તો અનંત વહું બય છે—માત્ર વાચકની કલ્પનાજ બાકીના એ રંગો પૂરી શકે—સાહિત્યકાર નહિ, સર્જક નહિ.

છેવટે એક-બે ખીબાં પણ કડવાં વેણ કહી દઉં. અવેતન રંગભૂમિનો વિચાર આપણા નાટક ભજવનારાઓ છોડી દે અને, એથી વધારે તો આપણા અપરિપકવ યુવાનો કૉલેજના રંગમંચ ઉપર નાટક-લાંબાં નાટકો ભજવવાનો મોહ જતો કરે. હું માનું છું કે બે આપણા સાહિત્યનાં આ અંગનો વિકાસ-થોડો સરખો પણ-સાધવો હોય તો આપણે કાર્યકરોને વેતન તો જરૂર આપવું જ પડશે. એ વેતનની વહેંચણી ખીબા ગમે તે રીતે કરે પણ હું તો આ પ્રમાણે કરું:

નાટક ભજવ્યા પછી જે સાફ નફો રહે એમાંથી ૪૦ ટકા જેટલો ભાગ કાર્યકરોમાં વહેંચાઈ જાય, જ્યારે ખીબા ૪૦ ટકા જેટલો ભાગ ભજવનારી સંસ્થા પાસે સિલક રહે-એનાં ઉત્કર્ષ માટે. અને છેલ્લો ૨૦ ટકાનો ભાગ લેખકને મળે. આ રીતે જ્યારે આપણે વિચાર કરતા થઈશું ત્યારે ગુજરાતને સારા નટ મળશે અને સારા નાટક લેખકો પણ મળશે. એટલું જ નહિ પણ આથી આપણા પ્રકાશકોની નાટક નહિ છાપવાની મમત પણ ઓછી થશે.

આ નાટકના નટને Shakespeare નાં જ વાક્યમાં સ્વચ્છ આપી દઉં ?

Be not too tame neither, but let your own discretion be your tutor; suit the action to the word, the word to the action; with this special observance, that you o'erstep not the modesty of nature.

અને એના દિગ્દર્શકને કહી દઉં કે એને રંગમંચ ઉપર મૂકતાં પહેલાં અથવા તો કોઈ પણ રીતે એનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં મારી જરૂર પરવાનગી મેળવી લે.

હોરમઝદિયાર દલાલ

અને ખુલાસો :

શ્રી. મધુસૂદન હાલેલકરે રચેલ “ઉઘાચે” જગ” મરાઠી નાટકનું શ્રી. રશ્મિ પંચોલીએ કરેલું ભાષાંતર ડૉ. વસંત અવસરેએ અમને બતાવ્યું. અમે એ વિષે વિચાર કરતા હતા તેવામાં મૂળ મરાઠી નાટક રંગમંચ ઉપર ભજવાતું પણ ડૉક્ટરે અમને બતાવ્યું. આ ઉપરથી અમને જે લેખક અનુમતિ આપે તો એ આપું નાટક મહારવાની ઈચ્છા થઈ. લેખકે અનુમતિ આપી અને અમે તે મહાર્થુ. ફેટલું અને શા માટે તે અહીં દ્રૂકમાં જણાવ્યું છે.

મૂળમાં કૉમ્યુનિસ્ટ શામનાં પાત્રને વધુ દુષ્ટ બનાવવા લેખકે તેને વીણાની સાથે બલાતકારે પરણી જતો બતાવ્યો છે. આમાં કલાને બદલે પ્રચારની ગંધ વધુ હતી એથી અમે એ લગ્ન નથી કરાવ્યાં અને શામ પણ અકસ્માત ગોળીથી વિંધાઈને મૃત્યુ પામતો દેખાડ્યો છે. આરંભમાં શામજ વીણાને મળે છે અને વીણાને પોલીસના હાથમાં જતી બચાવવા પોતાની પત્ની તરીકે ઓળખાવે છે. એને પરિણામે શામને એ યુવતી પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય એ સહજ છે. આટલી કથા શામના વીણાને તેની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ પરણવાના ચત્તની અધમતાને પ્રમાણમાં હલકી બનાવે છે.

મૂળ નાટકમાં ‘મા’ ને ગોળી વાગે છે પછી ‘મેલો ડ્રામા’ માં ઘણીવાર બતાવવામાં આવે છે તેમ તેની પાસે લાંબા સંવાદ ઓલાવવામાં આવે છે. એને બદલે, એને જેટલું કહેવાનું હતું તે આગળ કહેવાડાવી દઈ, ગોળી વાગ્યા પછી તરત મરણ પામવા દેવામાં આવે છે.

અસલ ગીતો હતાં તે કાઢી નાખવામાં આવ્યાં છે. નાટકોમાં પશ્ચિમના દેશોની પેઠે ગલ નાટકો અને સંગીત નાટકો એવા એ પ્રકાર છે તેમ અહીં પણ થાય એ ઇષ્ટ છે એવી માન્યતાને લઈને એમ કરવામાં આવ્યું છે.

અંતમાં, એડવિન મ્યુરે જેમ લખ્યું છે કે “વાર્તા કે નાટકનો અંત આવે છે પણ જીવનનાં જોણુ તો અસ્ખલિત વહો જ બચ છે” તેમ નાટકને અંતે પ્રકાશ શિરીષને દેશસેવા કાળે ચાલ્યા જતા અને વીણા અને કંપનાને તેમની વાટ ભેતાં ઘરમાં રહેતાં બતાવાયાં છે. પેલા બંને પુરુષો એ સેવાના યત્નમાં બધી જશે કે તેમાંથી એક બધી જશે કે બંને યશ પ્રાપ્ત કરી પાછા આવશે એનો ખુલાસો ભાવિના પટ તળે છૂપાયેલો જ રાખ્યો છે.

પ્રીસ્ટલીના ‘મ્યુઝિક ઍટ નાઈટ’ માં જેમ પશ્ચાદ્દલ વધુ સ્પષ્ટ અને સુરેખ કરવા સંગીતનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેમ આ નાટકમાં પણ પશ્ચાદ્દલનો ઉપયોગ કરીને યોગ્ય વાતાવરણ ઊભું કરવાનું કાર્ય દિગ્દર્શક ઉપર છોડી દેવામાં આવ્યું છે.

સેટિંગ્ઝ આખાં ય નાટકમાં એક જ છે અને તે છે ‘મા’ ના એક ફ્લૉટનો ખંડ, નાટકમાં આવતાં જુદાં જુદાં દસ્થાનાં ‘કાચો-ઝિશન’ માટે સુગમ અને સાહાયકતા થઈ પડે તેવી વસ્તુઓથી એ ખંડને ભરવાનું કામ પણ દિગ્દર્શકને સોંપ્યું છે. સેટિંગ્ઝમાં રંગમંચની મધ્યમાં આવે તેવું એક બારણું રાખ્યું છે. તે બારણામાંથી દેખાતો કહેરો રાખવામાં આવે તો વધુ ઠીક થઈ પડશે. જમણી અને ડાબી બાજુ બારણું હોય—એક તરફના બારણામાંથી જવાતા

બીજા ખંડની બારીઓ માર્ગ ઉપર પડે છે, અને એ બારી (પ્રેક્ષકાથી અદૃશ્ય) માંથી બેતાં બેતાં 'મા' ને ગોળી વાગે છે.

પહેલાં દૃશ્યના પહેલા પ્રવેશનો સમય તા. ૮-૮-૪૨ ની રાતના દસ વાગ્યાનો છે. તેનો બીજો પ્રવેશ તા. ૨૧મી એ આવે જ્યારે 'કર્ટન' પાડવાને બદલે માત્ર પ્રકાશ યોજનાથી ક્ષણવાર અંધકાર કરી પછીથી ધીમે ધીમે પ્રકાશ આવતો બતાવી તા. ૯-૮-૪૨ ની સવારનો સમય સૂચવી શકાય.

બીજા દૃશ્યમાં એજ પ્રમાણે પહેલા પ્રવેશનો સમય થોડા દિવસ પછીની સાંજનો છે અને પા. ૫૮ મે આવતા બીજા પ્રવેશ વેળા પણ 'કર્ટન'ને બદલે પ્રકાશ યોજનાથી જ ત્રણચાર દિવસ પછીની સવાર બતાવી શકાય.

પા. ૯૪ ઉપર પણ રંગમંચ ખાલી પડતાં એ જ પ્રમાણે પ્રકાશ યોજનાથી 'ફેબ્રુઆરી' અને 'ફેબ્રુઆરી' કરવામાં આવે તો ઠીક. એ જ પ્રમાણે પા. ૧૦૬ ઉપર પણ કરીને પુનઃ પ્રકાશ કરવામાં આવે તે વેળા 'મા'ના મૃતદેહને શામના મૃતદેહ પાસેજ ગોડવેલો પ્રેક્ષકો જુએ તે પ્રમાણે કરી દેવાથી ચારે જણુ-પ્રકાશ, વીણા, શિરીષ, કદ્દપના-એ મૃતદેહને નમન કરી શકશે.

જુદે જુદે હાથે પ્રુફે તપાસવામાં આવ્યાં છે એટલે છાપ ભલો છે બરી પણ તે બધી સહેલાઈથી સુધારીને વંચાય તેવી છે. માત્ર પા. ૬૪ ઉપર છેવટના પેરામાં શિરીષ જ્યારે 'અગ્નિ' બોલે છે ત્યારે પોતે હાથમાં બીજી સિગરેટ બતાવે છે એટલું કરવું કારણ કે પહેલી સિગરેટ તો પહેલા જ પેરામાં તે ફેંકી દે છે.

બાકી તો, કથીરમાંથી કંચન બનાવવાનું કામ તો દિગ્દર્શક અને તેનાં અભિનવકારોને જ સોંપીએ છીએ.

ધનસુખલાલ મહેતા
હોરમજીદિયાર ફલાલ

દ્રશ્ય પહેલું : પ્રવેશ-૧ (પૃ. ૧)

સ્થળ : ફોર્જેટ હિલ પરના એક ફલ્ટનો એક ખંડ

સમય : તા. ૮-૮-૧૯૪૨ ના રાતના દસ

પ્રવેશ-૨ (પૃ. ૨૧)

સ્થળ : તેજ

સમય : તા. ૯-૮-૧૯૪૨ ની સવાર

દ્રશ્ય બીજું : પ્રવેશ-૧ (પૃ. ૪૩)

સ્થળ : તેજ

સમય : થોડા સમય પછીનો સન્ધ્યાકાળ

પ્રવેશ-૨ (પૃ. ૫૮)

સ્થળ : તેજ

સમય : ત્રણ ચાર દિવસ પછીની સવાર

દ્રશ્ય ત્રીજું :

સ્થળ : તેજ

સમય : એક ઠલાક પછી

: પાત્રો :

મા :

શ્રીનિવાસ : સૌથી મોટો પુત્ર

શામકાંત : બીજો પુત્ર

ગુલાબ : ત્રીજો પુત્ર

શિરીષ : ચોથો પુત્ર

પ્રકાશ : 'મા' ની બહેનપણીનો પુત્ર

કલ્પના : શિરીષની પત્ની

વીણા : ક્રાંતિવાદી બંગાળી યુવતી

તે ઉપરાંત, પોલીસ માણસો વગેરે.

૧૯૪૨

[રથળ : ફોર્નેટ હિલપરનો એક સુસજ્જ ફેલેટ.
અંદરની એકંદર સભવટ ઘરનાં લોકોની
સંસ્કારિતાનો ખ્યાલ આપે છે. વચમાં
એક મોટું અને હાળી તથા જમણી
ખાજુ પર બે આરણ્ય છે.

સમય : રાતના ઠરેક વાગે પડેલા ખુલે છે. એ વખતે
રંગભૂમિ ઉપર કોઈજ હાજર નથી.
એટલામાં દૂરથી મોટરની ઐકનો અવાજ
સંભળાય છે. થોડીજવારમાં આરણ્ય પર
ટકોરા સંભળાય છે. અવાજ સંભળાતાંજ
ખાજુની ફેમોમાં દીવા થાય છે. હાળી
ખાજુની ફેમમાંથી શીશીમકાંત પ્રવેશ કરે છે
અને દીવાનખાનાનો દીવો કરી આરણ્ય
ઉઘાડે છે. આરણ્ય ઉઘાડતાંની સાથે જ એક
અભણી સ્ત્રી અંદર ધૂસે છે અને આરણ્ય
વાસે છે. શીશીમકાંત ડિંગમૂઠ ખની નીચ છે.]

શામકાંત : [વચ અઠ્ઠાવીસ-ચાર ભાઇએ પેપીનો એક-કોમ્પ્યુનીરટ છે]
કાણુ તને ? કાનું કામ છે તમારે ?

વીણા : [વીણા-કલકતાવાસી-કાંતિવાદી છે.] હિસા રહો, હિસા રહો, આવા એક સામટા પ્રશ્નો પૂછશે નહિ. હું બધું હમણાં કહું છું. મારું.....નામ.....(એટલામાં મા કાળજ ધાચ છે).

મા : [હિંમત કમલગ પચાસ વર્ષ] શામ, કાણુ છે આ ?

શામ : મા મને પણ બખર નથી. હું પણ એજ પ્રયું છું.

વીણા : હું એજ કહું છું. મારું નામ વીણા હત-હું રહું છું તો કલકતામાં-પણુ આજ ટ્રાંસેસના અધિવેશન માટે આવી હતી. (એટલામાં જ બહાર મોટર કબી રથાનાં ચવાળ આવે છે) ઓ... મા, બરે, પોલીસ જ...છુપાવો, છુપાવો, મને ક્યાંક.....

શામ : એટલે, આ બધી શી ભાંગવડ છે ? પોલીસનો આમાં શો સંબંધ ?

વીણા : એ બધું હું પછી સમજવીશ. હું કાંઈ ચોર નથી. આ હવનમરાણનો સવાલ છે. હું તમારો ઉપકાર કરી ભૂલીશ નહિ.

શામ : (વિચાર કરીને) મા, તું તારી રૂમમાં જ, હું બધું ઠંકાણુ પાહું છું. (મા અંદર જાય છે) આમ જો, હવે આમાંથી છૂટવા માટે એકજ ઉપાય છે. (એના કાનમાં કંઈક કહે છે-એ જડપથી અંદર જઈ લુગડાંની ઢગ બંધી આવે છે) જોઈને હું, નાટક બરાબર ભજવવાનું જોઈએ. (પો. અધિકારી બારી પાસે આવે છે)

વીણા : આવું શું કરો છો ? ચાલોને સિનેમા જોવા, ફાયલ ઓપેરામાં ટ્રેલું સરસ પિકચર આવ્યું છે.

શામ : તને તો બધા જ સિનેમા સારા લાગે છે ! અત્યારે બખર છે ટ્રેલા વાગ્યા તે ?

વીણા : મનમાં ધાયું ન હોય એટલે બધાં જ કારણો સરે. બન્યું એક દિવસ પણ મનમાન્યું ન થાય.

શામ : માતું જો કાંઈ બોલી તો આ મોટું બંધ કરવું પડશે. [પાસે બસે છે. એવામાં પોતે અધિકારી દાખલ થાય છે]

અધિ. : Excuse me. (એકદમ) હંદો મી. શામકાંત !

શામ : હંદો, તું અહીં, અને આ લેઆસમાં ?

અધિ. : થોડા સમય પહેલાંજ હું આ સી. આઈ. ડી. ખાતામાં જોડાયો છું.

શામ : આજે જ અને તે પણ રાત્રે આપનાં પુનિત પગલાં થયાં ?

અધિ. : એક રાજકીય કાવતરાંખોરની શોધમાં છું. એ આ ગલીમાં ક્યાંક ઘૂસી છે.

શામ : એટલે ? બાઈ જો એમ લાગે છે ?

અધિ. : હા વળી—

શામ : પણ શું ચાર રાજકીય ગુનુંગાર તે વળી સી અને તે વળી આ ઘરમાં ?

અધિ. : અરે, પણ મને શું ખબર કે આ ઘર તારું છે. તમારા જેવા કોમરેડ પર તો સરકારનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. પણ કેમ હોસ્ત ક્યારે પરપયો ?

શામ : એ.....એ—થોડાવખત પહેલાં જ.

અધિ. : ભાભી ગુસ્સામાં લાગે છે ?

શામ : હારે, અત્યારે સિનેમામાં જવા માટે લઈ કરે છે.

અધિ. : એમાં શું થઈ ગયું ? લઈ બને ત્યારે—

શામ : બ લુગલું બદલ, આપણે જઈએ [વીણા અંદર જાય છે]
કેસ કાંઈ પીણું બીણું લઈશ કે ?

અધિ : માફ કર લાઈ, મારી ડ્યુટી બાકી છે હજી [જાય છે].

વીણા : [પ્રગટ થઈને] છુટી બાપ. Thank you Mr -

શામ : મારું નામ શામકાંત; પણ આ બધી ધમાલ શી છે ? તમે કલકત્તાથી કાંગ્રેસની બેઠક માટે આવો છો ને આ પોલીસ શાના પાછળ પડ્યા છે ?

વીણા : હું બધા ખુલાસો કરું છું ! મેં મારું નામ તો તમને કહ્યું છે ને, વીણા હત.

શામ : નામ સાંભળ્યું હોય એમ લાગે છે.

વીણા : શક્ય છે. આમ તો હું સરકારની દૃષ્ટિએ એક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છું. ચિતાગોંગના શસ્ત્રાગાર કાવતરામાં હતી. મને પકડવા સરકારે દસહજારનું ખર્ચામ બહેર ક્યું છે.

શામ : હા. હવે આત્મનું ધ્યાનમાં ! પણ તમારા પર આવું વોરંટ હોવા છતાં તમે સભામાં હાજર રહેવાનું સાહસ ક્યું ?

વીણા : કરવું પડ્યું અને તે સાર્થક થયું. કાંગ્રેસના સાઠ વર્ષના ઇતિહાસમાં આવી બેઠક ભરાઈ ન હતી. આજનું મહાત્માજીનું ભાષણ સાંભળ્યું ?

શામ : હું ગયો જ નથી ત્યાં વળી સાંભળું ક્યાંથી ?

વીણા : જીવનની એક અણુભાલ તક તમે ગુમાવી. ‘ચલે જવ’ ના ઠરાવ ઉપરનું ગાંધીજીનું ભાષણ ! ખરેખર ! મહાત્માજી આટલું જુરસાભર્યું બોલી શકતા હશે એની કલ્પના પણ મને નહોતી. એમણે કરેલી ‘ચલે જવ’ ની શ્રોણી ભારતીય ઇતિહાસમાં અમર રહેશે.

શામ : માત્ર ઠરાવ કરવા એ તો સહેલું છે. પણ આ ઠરાવ અંગે નિર્માણ થનારી ભાવિ આપત્તિઓનો ટ્રાંઝેસ સામનો કરી શકશે કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે.

વીણા : આવો પ્રશ્ન તમારા મનમાં ઉદ્ભવે છે એ આશ્ચર્યની વાત છે. ખૂદ સરકાર પણ આવો આરોપ તેના પર મૂકશે નહીં. ટ્રાંઝેસની સાથે મારે જો કે ઘણા મતભેદ છે તો પણ આ આરોપ મારાથી સંબંધ નહિ થાય. ટ્રાંઝેસના નેતાઓ શરવીર છે, ત્યાગી છે, દેશ ખાતર ગમે તે કરવા તેઓ તૈયાર છે.

શામ : (ત્રિય બદલી) તમે ત્રણ દિવસ એકઠામાં હાજર હતાં એમ લાગે છે.

વીણા : હા, બીજી જ હારમાં. પણ મને ટ્રાઈબ ઓળખી શક્યું નહિ. સમા પૂરી થતાં હું પાછી કલકત્તા જવા ટૅક્સીમાં નીકળી એટલામાં મારી સહજ પછવાડે નજર ગઈ. બીજી એક મોટરે અમારો પીછો પકડ્યો હતો. ડ્રાઈવરને મેં ખૂબ પૈસા આપ્યા અને ટૅક્સી જુદેજુદે રોકાણેથી લેવા કહ્યું. પણ તે મોટરે તો અમારો પીછો છોડ્યો જ નહિ.

શામ : થોડીવાર પહેલાં આવેલા અત્રેની જ મોટર હશે એ.

વીણા : નક્કી જ, પણ કમનસીબે પેટ્રોલ ખલાસ થયું! પછી તો મારે એકેય ઉપાય ન રહ્યો. મેં નીચે ફંદા માર્યો અને ચહેડી આવી તે ગલીમાં ધૂસી અને—

શામ : અહીં આવ્યાં.

વીણા : ખરેખર, મારા પર બહુ ઉપકાર કર્યો.

શામ : આવી ઉપકારની વાત કાઢી મને લાગવશો નહિ. તમારું વ્યક્તિત્વ અને કાર્ય એટલાં ઉજ્જવલ છે કે જે કાંઈ

થોડી ઘણી તમારી સેવા મારે હાથે થઈ એમાં હું માફ અહાભાગ્ય સમજું છું.

વીણા : ખરેખર, તમારા જીવાનાં ઔદાર્ય ઉપર અને માણુ-સાઈ ઉપર તો હું જીવી રહી છું, અને સરકારની સાથે ઝઘડતી આવી છું. ગમે ત્યારે મેં કાષ્ટનું બારણું ખખડાવ્યું છે અને મને આશ્રય મળ્યો છે.

મા : પોલીસ ગયા કે ?

શામ : થોડી વાર પહેલાં જ—

મા : સાફ થયું બાઈ, શું હતું ? કોને ખબર ? શિરીષ !
એ...શિરીષ !

શિરીષ : [આ બધામાં નાનો લાઈ-કોલેબ્રિયન છે]

શું મા ?

મા : અરે, આમને માટે થોડું દૂધ અને નારતા માટે કાંઈ લઈ આવે. (શિરીષ જાય છે)

વીણા : ના, ના શું કામ નકામી તકલીફ ?

મા : દીકરી, એમાં વળી તકલીફ કેવી ? આવેલા મહેમા-નોનું સ્વાગત કરવું એ કર્તવ્ય નથી શું ? રાતના વખતે તમે આવ્યા—

વીણા : મા હું તમને એક વાત કહું—

મા : કહેને—

વીણા : મને આમ તમે કહી બોલાવશો નહિ. મા પોતાની છોકરીને તમે તમે કહે કદી ? (શિરીષ ખાવાનું લાવે છે)

મા : સાફ. પહેલાં નાસ્તો કર. (વીણા દૂધ પીએ છે)

વીણા : ઠીક ત્યારે હું રજા લઉં છું.

મા : એટલે આવે વખતે શું તું જવાની ?

શામ : વાહ ! હજુ છૂપી પોલીસો આસપાસ શોધમાં હશે.

વીણા : હું બકે છું. મારે લીધે નાહક તમારા ઉપર સંકટ—

મા : ના, હું તને જવા દેવાની જ નથી. હમણું જ તેં મને મા ગણીને—પછી માની વાત છોકરીએ નહિ માનવાની ? ને હમણું ગુલાબ આવશે. જો એને ખબર પડી કે મેં તારા જેવી સ્ત્રીને મધરાતે સંકટમાં જવા દીધી છે તો ગુસ્સે થશે એ—

વીણા : ગુલાબ ? કાણ એ ?

મા : મારો છોકરો—

વીણા : સૌથી મોટા લાગે છે ?

મા : વયમાં તો નહિ પણ કીર્તિમાં છે. ઉંમરમાં તો સૌથી મોટો શ્રીનિવાસ. એ ગયો છે લગ્નમાં. એના પછીનો શામ, એના પછીનો ગુલાબ અને સૌથી નાનો આ શિરીષ.

વીણા : એ તો ક્યારના ચૂપ જ બેઠા છે.

શિરીષ : તમે બોલો છો એ હું સાંભળું છું.

શામ : એજ સાચું છે ભાઈ !

વીણા : ગુલાબ શું કરે છે ?

શિરીષ : અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસના સલાસદ છે એ ! ગાંધીજી પણ એમની સ્તુતિ કરે છે. નાના જવાહરલાલ જ કહેાને.

વીણા : એટલે ગુલાબ શાહ તે આજ કે ?

શિરીષ : હા, એ જ.

વીણા : એમનું નામ તો ખૂબ સાંભળ્યું છે મેં.

મા : એનો પણ આવવાનો વખત થયો છે ! એ પણ

કાંમેસની બેઠકમાં જ ગયો છે.

વીણા : પ...ણ બેઠક તો ક્યારની થે પુરી થઈ.

મા : એને શું કાંઈ એક કામ છે. રાજકારણ સિવાય કાંઈ જ સુઝતું નથી એને, ને ઘર તો ખીલકલ સાંભરતું જ નથી.

વીણા : ખરેખર, તમે ભાગ્યશાળી તેથી જ તમારે પેટે આવો પુત્ર જન્મ્યો છે.

શિરીષ : સાંભળ્યું ને મા ? જુઓને અમારી માને તો આ ગુલાબનું જીવન પસંદ જ નથી. એણે લગ્ન કરનાં, એનાં બાળ-ગોપાળ હોય અને એ હંમેશા ઘરમાં રહે એમ એ તો ઇચ્છે છે.—

વીણા : પણ એ કેમ બની શકે મા ? કાર્કપિણુ ધ્યેય પાર પાડવા માણસ ગાંઠો બન્યો કે પછી તેને કાર્કપિણુ બાબતની ગરજ કે ખ્યાલ રહેતો નથી.

મા : અને એજ મારે ન જોઈએ. છોકરો મોટો થાય અને જગત એનાં વખાણ કરે એમ કઈ માને નહિ થતું હોય ? પણ તેથી તે દૂર જાય એમ તો ન જ ઇચ્છા થાય ને ! માનાં દુઃખની કલ્પના તને નથી ! મારો મોટો છોકરો લગાઈમાં ગયો છે—મૃત્યુનાં મોંમાં ! તેનું તો બે વર્ષથી મોઢું પણ નથી બેયું. અને ગુલાબનું તો આવું રહ્યું, ઘરનું તો આકર્ષણ જ નથી. છોકરાં આપણી પાસે આવે, મોઢાં માયું ઘાડીને આખા દિવસનાં કંદેલાં પરાક્રમોનાં વર્ણનો કરે, ને તેના મસ્તક પર હાથ ફેરવતાં લાડ કરીએ એમજ દરેક માતા અપેક્ષા કરે.

વીણા : પણ છોકરાં મોટાં થાય એટલે એમને ઘરનું આકર્ષણ નથી રહેતું. પક્ષીનાં બચ્ચાંને પાંખ ફૂટી કે પછી તે રહે છે માગામાં ? છોકરાં મોટાં થાય તે બહારનાં જગતમાં કાંઈ પરાક્રમ કરવા માટે, ને એ પરાક્રમનાં ઘણીવાર દરથી જ વખાણ

કરવાં એજ આપણું સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય હોય છે. પછી તે મા હોય, પત્ની હોય અથવા કન્યા હોય—

મા : તારાં લમ થયાં છે ?

વીણા : ના રે બા.

મા : પછી તને પત્નીનો અને માતાની અંતરબધાનો શું ખ્યાલ ? તને ખજર નથી. આ છોકરાંના બાપ વીરપુત્ર હતા. અને તેમની ક્રાંતિકારક દેશભક્ત તરીકે કીર્તિ હતી. એમનું પણ આવું જ. હંમેશાં એ તો બહારના બહાર જ. આપણાં શૌર્ય તરફ પ્રેમાગ્રપણે નિહાળનારી પોતાની પત્ની છે એનો ખ્યાલ સરખો પણ તેમને નહોતો. એમના જ સ્વભાવ ઉપર પડ્યા છે આ બધા છોકરા. ફક્ત શિરીષ જુદો છે. આ શામ તો કોમરેડ એટલે એ તો ઘરમાં હોય એ જ નહીં.

વીણા : [શામને સંબોધી] એટલે તમે ડાગ્યુનીસ્ટ છો એમ લાગે છે ?

શામ : [ગર્વથી] હા.

વીણા : એટલે જ.

શામ : એટલે જ શું ?

વીણા : એટલે જ તમે ડ્રાંચેસની સભામાં હાજર નહોતા.

શામ : જાહેર શું કરવાનું ? ડ્રાંચેસના દરારો સંભળીને તો અમે ખૂબ જ કંટાળી ગયા છીએ. કાંઈ સંગીન કાર્ય કરો. સ્વતંત્રતા કાંઈ દરાવ પસાર કર્યો મળે છે ? આપણા મધ્યનવર્ગીય લોકોનાં હાથમાં આવવા જેટલી સ્વતંત્રતા સહેલી નથી. મજૂરો વગર તો સ્વાતંત્ર્ય અશક્ય છે. મજૂરોનું સંગઠન કરો—

શિરીષ : હડતાળ પાડો—ફસાવીને પૈસા ખાઓ—અને સાથે સાથે માર પણ.....

શામ : એના પ્રતિ લક્ષ ન આપતાં] મજૂરો શક્તિશાળી થશે એટલે મુડીવાદનું નખખોદ જ સમજી લેજો. અને મુડીવાદના જોર પર આ સામ્રાજ્યશાહીનાં પરિવારનું.....

શિરીષ : (હસાને) તાળીઓ પાડું કે ભાઈ?

શામ : બોલ્યો કે તું પાછો વચમાં? મારા બધાય ઉત્સાહ પર પાણી ફેંચ્યું.

શિરીષ : પણ ભાઈ, એ થાક્યાં પાક્યાં આબ્યાં છે ને તે તો એમને કોમ્યુનીસ્ટ પર છાપેલું વ્યાખ્યાન આપવા કમર કસી છે. એમને જરા આરામ તો લેવા દે. કાલ કાંઈ એ નાસી જવાનાં નથી.

શામ : શું કહેવાય?

વીણા : તમારા નાના ભાઈ ખૂબ હંશિયાર લાગે છે.

શિરીષ : મારું બોલતું સાર્થક થયું ખરું. તમે બધાંને વિંગ માલિકી મેળવી, પણ હું કાંઈ તમારા ધ્યાનમાં આવ્યો નહિ. ત્યારે વચમાં વચમાં બોલી મારું અસ્તિત્વ જણાવતું પડ્યું—

વીણા : પણ એને લીધે આ શામકાંતની ભાવનાઓ દુભાવીને?

શિરીષ : અરે, આ કોમરેડને તો કાંઈનું કાંઈ સહી લેવાની ટેવ હોય છે જ હંમેશ.

શામ : હવે તો હદ થઈ! મા, આ તારા લાડનું પરિણામ.

શિરીષ (વીણાને હેઠ્યાને) મારા નામની તો તમને અત્યાર-સુધીમાં ખબર પડી જ હશે. આ સાડાપાંચ ફૂટની કાયાને લોકો

શિરીષ કહે છે. હું કોલેજમાં બહુ છું. શા માટે તે પૂછશો નહિ. આ વર્ગે હું ખી. એ. માં છું. પેપર સહેલાં હશે તો પાસ થવાનો એ તો ખાતરી. કોલેજની ક્રિકેટ ટીમનો હું કેપ્ટન છું! એકંદરે તો હું ચાલાક અને સફળ છોકરો છું.

શામ : આટલું જ? હજુ કાંઈ હોય તો બે. ડાની સાથે કેમ ભોજનું એ પણ તને સમજતું નથી?

મા : હા ભલે નહિ સમજે. હજુ એ નાનો છે.

શામ : હા, નાનો! તને હવે દિવસે ને દિવસે ઓછું દેખાવા માંડ્યું છે એ ખરું છે! જોયું ને, એવા તો લાડકા કરી મૂક્યો છે આને!

મા : તમારે સુવું નથી કે આજે? અગીઆર વાગવા આવ્યા, બચો, સ્નેહ મળે—અને શિરીષ આજે તું ભાઈની રૂમમાં સૂઈ દાં!

શિરીષ : હું.....નહિ.....બ. હું તારી પાસે જ સુવાનો.

મા : આમ શું ગાંડા જેવું કહે છે, શિરીષ!

શામ : ના, હજુ લાડ કર. તમે જ કહો, માની સોડમાં સુવા જેવડા આ હવે નાનો રહ્યો છે? તો યે વળી સફલાગ્ય કે જમતી વેળા ડ્રાગિયા ભરાવવાનું નથી કહેતો. મા, તેં એને સાવજ પરાશ્રયી કરી દીધો છે.

મા : અરે, ગમે તેટલો તો યે આ બધાં કરતાં એ નાનો છે, અને મારી પાસે જ હોય છે હંમેશા. તમારી માફક બહારનો બહાર નથી કરતો હા તું નહિ માને પણ વીણા, હું બે એની સામે ન બેસું તો એને ગળે ડ્રાગિયો પણ નહિ ઉતરે.

શામ : અને હાલરડાં ગાઈ થાબડ્યા વિના તો ઉંઘ નથી આવતી ભાઈને. ખરું ને?

શિરીષ: સદામી ભયાં વિના તને પણ ક્યાં ઉઘ આવે છે?

મા: આ તમારું રોજનું જ છે. શિરીષ તું ડાહ્યો છે ને? તો જ, જઈને સર્જી જ જોઈએ. આજની રાત ભાખના ઓરડામાં. આ આપણું મહેમાન છે, એ આજ મારી સાથે સૂશે.

શિરીષ: બહુ સાઈં...તો હું જઈ છું? Good night all of you.

શામ: અરજી, Good night. (શિરીષ અને શામ બંને જાય છે.)

મા: મેં એ લોકોને જણી જોઈને જ મોકલ્યા. મારે તારી સાથે વાતો કરવી હતી. પણ પહેલાં કહે કે તું કાણ અને ક્યાંની? અને તારી પછવાડે વળી પોલીસ શાના?

વીણા: આજ તમે મારી સાથે એટલા પ્રેમથી અને વિશ્વાસથી વર્ત્યાં છો કે મારે તમને કહેવું જ જોઈએ. મારું નામ તો તમે જણ્યું ને?

મા: હા, એ ખબર છે મને.

વીણા: હું બંગાળની રહેવાસી.

મા: પણ તું ગુજરાતી તો સરસ બોલે છે.

વીણા: મારો જન્મ ભલે ઠલકતામાં થયો, પણ મારું બાળપણ બધું ગુજરાતીઓમાં વીન્યું છે, મારા કાકાને ઘેર.

મા: હં.

વીણા: હું ચાર દિવસ પહેલાં ઠલકતાથી અડીં આવી.

મા: પણ એમાં પોલીસનો શો સંબંધ?

વીણા: મા, આજ ત્રણ વર્ષથી મારા પર વૉરંટ છે.

મા : એ વળી શા માટે ?

વીણા : હું જ્યાં મળું એ સ્થળે મને પકડવી એમ સરકારી હુકમ છે. મને પકડી આપનારને દસલખરનું ઈનામ પણ બહેર થયું છે.

મા : બધું એ ઈનામ. પણ તે વળી સરકારનો શો ગુન્હો કર્યો ?

વીણા : કાંઈ જ નહિ, ઉલટું એ લોકોએ આપણા ટેટકેટલા ગુન્હાઓ કર્યા છે. તમને ખબર છે મા ? આજ દોઢસો વર્ષથી આપણે અંગ્રેજોની ગુલામગીરીમાં છીએ—બીજા મુલકનાં ગોરાં માદડાં અહીં આવીને લકમત ચલાવે છે, કાવે છે એમ આપણને ચૂસે છે. આ બધું અસહ્ય થવાથી દસ વર્ષ પહેલાં મારા પિતાજીએ એક ત્રાસવાદી મંડળની સ્થાપના કરી.

મા : તારા પિતાજી ?

વીણા : હા, ચિતાગોંગનું શસ્ત્રાગાર લૂંટવાની એમની યોજના હતી. પણ દુર્ભાગ્યે ફસાયા અને એમને જેલમાં સડવું પડ્યું.

મા : અરેરે, અને તારી મા ?

વીણા : એ તો મારાં નાનપણમાં જ મુજરી ગઈ. ત્રણ વર્ષ પહેલાં હું પિતાજીને મળવા ગઈ હતી ત્યાં મેં જો બેયું.....

મા : શું બેયું ?

વીણા : મારા પિતાજીને એક અંધારી કાટડીમાં પૂરી રાખ્યા હતા. અજવાળાનું તો નામનિશાન ત્યાં નહોતું. એ લોકોએ એમની ત્રાસદાયક દુદ્દર્શા કરી હતી. ચાખખાનો માર ખાધ ખાધને તો એમની ચામડી કાળી ફીકરા જેવી થઈ ગઈ હતી. એક હાથ તો દાઢી વંધેલી, એક આંખ પણ સાવ નકામી થઈ ગયેલી અને રહી હતી તેનાથી બરાબર દેખાતું પણ ન હતું.

મા : શી દશા બાપ ! આનું ભયંકર હોય છે કારાગાર ?

વીણા : ફક્ત ક્રાંતિકારીઓ માટે જ આવી ખાસ અવસ્થા સરકારે કરી છે.

મા : તારા પિતાજી તને ઓળખી શક્યા ?

વીણા : ના. પહેલાં તો હું પણ એમને ઓળખી શકી નહિ. પિતાજીનું એ જીવનું ભૂત મારી નગર આગળથી આગે પણ ખસતું નથી. જેલમાંથી હું બહાર આવી તે સાવ જુદી જ થઈને. આજે વેરની વચ્ચે સિવાય બીજો એક વિચાર મારાં મનમાં વસતો નથી. મેં પહેલાંનું મંડળ ફરીથી શરૂ કર્યું અને પહેલે જ સપાટે શસ્ત્રાગાર ફટકું. પણ શું થયું ? કાણ બહુ અમારાં નામ ફરી ગયાં અને અમારા પર વોરંટ છૂટ્યાં. તે આજ ત્રણ વર્ષથી હું ગુસરીતે ફરું છું.

મા : ખરેખર, કેવી રોમાંચક હકીકત છે તારી ! સ્ત્રીઓ આવી સાહસિક હોઈ શકે એ મને આજ જ ખબર પડી.

વીણા : હા, છોકરીઓ પણ સાહસિક હોઈ શકે છે. પણ આજનું શિશ્નજી એવું છે કે સ્ત્રી પાવડર સિવાય અને સાડીઓની નવી નવી ભાતો સિવાય તેમને કંઈજ સ્વચ્છતું નથી. પણ એમને પણ જ્યારે અન્યાયની જવાબી સ્પર્શે છે, ત્યારે સ્ત્રી પાવડરમાં ગંધાગ્રેહા લાથ શત્રુની ગરદન મરડવા સજ્જ થાય છે.

મા : તારી આ હકીકત ગુલાબ બાલુશે ત્યારે એને તારે માટે કેટલું માન ઉપજશે. પણ વીણા, આમ નાસા નાસ અને અજ્ઞાનવાસ કેટલો વખત ચાલશે ?

વીણા : આપણા દેશ સ્વતંત્ર થાય ત્યાં સુધી—

ગુલાબ : [વચ જીવીસ. હંમેશા હસમુખો : ખાદીના લેખાસમાં] મા !

મા : આગ્યો, ગુલાબ ? ક્યું ક્યારે આવશે કાણ બહુ ?

છવ તો ક્યારનો તાજવે થોંટ્યો હતો, ખાવાનું પણ હંડુગાર અમ ગયું છે.

ગુલામ : મારે જમનું નથી. આજ ભૂખ જ નથી.

મા : થોડું ફધ તો પી.

ગુલામ : ના, કશાની જ આજ તો ઇચ્છા નથી.

મા : વધારે શ્રમ લે છે તેનું આ પરિણામ.

ગુલામ : (માને ઇશારાથી આ બાઈ કાણ છે એ પૂછે છે.)

મા : આ વીણા દત્ત.

ગુલામ : વીણા દત્ત ! શસ્ત્રાગાર મંડળની તો નાદિ ?

વીણા : હા, એ જ હું.

ગુલામ : Very Glad to meet you. આજનો દિવસ ભાગ્યેદયનો ગણાવો બેપએ.

વીણા : હું પણ એમ કહી શકું ખરી ! આજ સભામાં ગયા હતા ને ? કેવી લાગી સભા ?

ગુલામ : શું કહું ? કહેવા માટે શબ્દો જ નથી. આજનું ગાંધીજીનું ભાષણ કદી એ પૂરું ન થાય એમ લાગતું હતું. ભર ચોમાસામાં, ઉઘાડમાં હજારો લોકો એ અવિસ્મરણીય ભાષણ સાંભળી રહ્યાં હતાં. 'ચલે અચ' ની ઘોષણાથી ભરેલા શ્રોતાવર્ગ દ્રવ્યો ખજાલળી ઊઠ્યો હતો !

મા : હું સ્વવા અડે છું, વીણા. તમે વાતો કરી રહો એટલે તું મારી પાસે મારા રૂમમાં સ્વવા આવજો. (ભચ છે)

ગુલામ : તમને પણ ઊંઘ આવતી હશે નહિ ?

વીણા : નારે, ના.

ગુલામ : તમારી સાથે ખૂબ ખૂબ વાતો કરવી છે. પણ તમને ત્રાસ તો નહિ થાય ને ?

વીણા : છી, છી ! ઉલટું તમારા જેવા વિદ્વાન દેશભક્ત સાથે બોલવા મળે છે એમાં હું માફ લાગ્ય સમજું છું !

ગુલામ : અને હું પણ એમ કહી શકું ! આજની ડાંએસની ઘોષણા વિષે તમારો શું મત છે ?

વીણા : ઘોષણા કરી તે યોગ્ય જ કરી છે. પણ જનતા ? જનતાની શું એટલી તૈયારી છે ?

ગુલામ : ડાંએસનો જનતા પર એટલો પ્રભાવ પડે છે—

વીણા : પણ તમને શું લાગે છે—આ ઘોષણા સાંભળી સરકાર શું ચૂપ રહેશે ? શક્તિમાં જ સરકાર જુલમ કર્યા વિના રહેશે નહિ.

ગુલામ : ના, બ્રીટીશ સરકાર એટલી મૂર્ખ નથી. સળગેલી આગમાં એ હાથ તો નહિ ધાકે. મને તો નથી લાગતું.

વીણા : પણ ક્યાં ઘણો સમય છે ? કાલ જ આપણને સરકારી ઘોષણાની પણ ખબર પડશે.

ગુલામ : તમે તો આગામી ચળવળમાં ભાગ લેવાનાં જ હશે—

વીણા : અહિંસાત્મક લડાઈ થશે તો નહિ ! સાચું કહું તો અહિંસા પર મને રજ માત્ર વિશ્વાસ રહ્યો નથી.

ગુલામ : તો પણ અહિંસાથી સામનો કર્યા સિવાય બીજો રસ્તો નથી. હિંસાથી સામનો તો સમોવડીઆનો કરવાનો હોય. આપણા હાથમાં નથી સત્તા કે નથી શસ્ત્ર. પછી હિંસાત્મક લડાઈ કેમ કરશે ?

વીણા : જનતાનો ઉઠાવ કરીને. તમારો અહિંસા ઉપર વિશ્વાસ છે ?

ગુલાબ : ખરું કહું તો આજકાલ રાજકારણમાં એટલો ગોટાળો થઈ ગયો છે કે કઈ દિશામાં પગલાં માંડવાં એ પણ માણસને વિચાર થઈ પડ્યો છે ! અહિંસા ઉપરનો મારો વિશ્વાસ જો કદાચ ડગમગતો હોય અને સમાજવાદ પ્રતિ મારું મન આકર્ષાતું હોય, તો પણ અહિંસા એ કોંગ્રેસનું સાધન છે અને હું કોંગ્રેસનો સેવક છું—

વીણા : પણ અહિંસાર્થી વર્તવાનું કોની સાથે ? જે નિઃશસ્ત્ર લોકો પર શસ્ત્રથી હુમલો કરે છે એની સાથે ?

ગુલાબ : શાંત થાઓ વીણા—

વીણા : શાંત થાઉં ?—કેમ શાંત થાઉં ? આગ્રા જેલમાં અંતિમ ઘડીઓ ગણતી ગણતી એટલી મારા પિતાની અસ્થિર્થિજર પૂર્તિ ન્યાંસુધી મને દેખાય છે ત્યાંસુધી હું શાંત કેમ રહું ? આગ ભલકી રહે છે મારા દિલમાં—

ગુલાબ : તમારું દુઃખ સમજાય છે મને વીણા—

વીણા : પારકું દુઃખ શીતળ હોય છે, ગુલાબ.

ગુલાબ : પણ હું તમને ક્યાં પારકાં ગણું છું ? સ્વાતંત્ર્યના એક જ ધ્યેય પાછળ મચી રહેલા આપણે સૈનિકો છીએ. આપણા પંથ ભલે જૂદા હોય પણ ધ્યેય તો એક જ છે ને ? બાકી ખરેખર તમારો થોડા સમય પૂર્વેનો આવેશ જોખને તો મને ઘડીભર પ્રકાશની આંખી થઈ.

વીણા : કાણ એ, તમારા ભાઈ ?

ગુલાબ : ભાઈ નહિ. મિત્ર ! પણ વર્તન ભાઈ જેવું જ. એ જાલવા માંડ્યો તો આવો જ આવેશમાં આવીને ઝાલે છે. મહા

જહાલમતવાદી છે.

વીણા : નામ શું કહ્યું? પ્રકાશ—

ગુલામ : પ્રકાશ પંડિત.

વીણા : એટલે સમાજવાદી પક્ષના મંત્રી તો નહિ?

ગુલામ : હા, એજ.....

વીણા : એની અને તમારી મૈત્રી છે?

ગુલામ : બહુ જ. હમણું તો એ જેલમાં છે; નહિ. તો, આ જ એનું વડું મથક. અરે લોકો પણ ફસાઈ જાય છે. લોકોને એમ લાગે છે કે આ અમારો ભાઈ જ છે. માને ખૂબ મમત્વ છે એના ઉપર અને એને મારા પર. એ પણ અમારી માને મા કહે છે.

વીણા : ખરેખર, કાઠપિણ તમારી માને મા કહે એવી તમારી મા છે.

ગુલામ : તમે જોયા છે પ્રકાશને?

વીણા : એમ તો મેં જોયા છે એમને! સભામાં સરસ જોલે છે. અને બીજા ઉપર પ્રભાવ પાડવાની ખૂબી તો એમનામાં અનેરી જ છે. એમને મળવાની, એમની સાથે ખૂબ ખૂબ વાતો કરવાની મારી તીવ્ર ઈચ્છા છે. પણ એ રહ્યા મોટા માણસ.

ગુલામ : તમારી ધારણા ખોટી છે, હં! નાનાં મોટાંનો એને ભેદ જ નથી. પોતાની વિક્રતાનો એને ગર્વ નથી. બિલકુલ નમ્ર છે મારો એ ભાઈ. આજની સભા વખતે મને એ ખૂબ ખૂબ યાદ આવ્યો.

વીણા : ખરેખર, એ આજે છૂટા હોત તો સારું, નહિ? તેમના જહાલ નેતૃત્વની જનતાને આ સમયે ખાસ જરૂર છે!

ગુલામ : ખરી વાત છે! જે તક માટે એનો પક્ષ ૧૯૩૯ ની સાલથી વાટ જુએ છે તે તક આજ ગાંધીજીની ઘોષણાને

કારણે મળવાના સમયે એનો જોલનિવાસ છે એ સાચે જ દુર્ભાગ્યની વાત છે.

વીણા : મને લાગે છે કે આ ઘરમાં મારું આગમન કાંઈ સ્વયંભોગે જ થયું છે.

ગુલાબ : એટલે તમે અચાનક આવ્યાં છો કે શું?

વીણા : હા વળી, ગયા ત્રણ વર્ષથી હું ગુસ્સે રીતે ફરું છું. ગુસ્સેપોલીસની નજર ચુકાવવા આ ઘરનો મેં આશરો લીધો અને પછી સમજાયું કે આ ઘર આખા ગુજરાતના ભૂષણરૂપ એક ટ્રાંઝેસી નેતાનું—

ગુલાબ : બસ, બસ, બદનામીને પણ કાંઈ આરો હોય કે નહિ?

વીણા : ચાલો! બાકી તમારું આખું કુટુંબ બહુ પ્રેમાળ છે હું કે! કાલે જતી વખતે મને ખૂબ વસમું લાગશે.

ગુલાબ : એટલે શું તમે કાલે જવાનાં?

વીણા : એમાં શું કાંઈ શંકા છે?

ગુલાબ : હા, તમે તો ઘણાંએ જવાને તૈયાર થાઓ પણ અમે તમને જવા દઈએ તો ને.

વીણા : એટલે શું તમે મને હંમેશની જ રોકી રાખવાના છો કે શું?

ગુલાબ : એમાં કાંઈ સંશય છે? આવડી મોટી ક્રાંતિકારી અક્તિ અમારે ઘર આવે અને એને અમે જવા દઈએ કે?

વીણા : ગુલાબ, હું અહીં શું કામ ન રહું? પણ હું કેવી જાતની સ્ત્રી છું એ તો હવે તમને ખબર છે. સરકાર ખાધપીને મારી પૂંઠે પડી છે. મારે માટે તમારા બધાંએ દુઃખ વેઠવું પડે—એતા ભલમનસાધનો દુરુપયોગ કર્યો કહેવાય—

ગુલાબ : એ વિષય ઉપર ચર્ચા કરી કાલ નિર્ણય કરીશું—

વીણા : કેટલા વાગ્યા હશે અત્યારે ?

ગુલાબ : ઐ, અઢી થયા હશે લગભગ. સમય કેટલો અડ પસાર થયો, નહિ.

વીણા : હા, (એક ફોટા તરફ જોઈને) ઓ ફોટો કોનો ?

ગુલાબ : મારા મોટાભાઈનો—શ્રીનીવાસનો—

વીણા : પેલા જે લડાઈમાં ગયા છે એમનો ?

ગુલાબ : હા, અમે એને શ્રી કહીએ છીએ. ખૂબ પ્રેમાળ છે. મોટપણનો અહીં એમનામાં જરાએ નથી.

વીણા : ને આ ફોટો તમારા પિતાજીનો લાગે છે ?

ગુલાબ : હા, હું દશ વર્ષનો હતો ત્યારે એઓ દેવલોક પામ્યા. તે દિવસથી માએ અમને મોટા કર્યા.

વીણા : એટલા માટે જ તમે આમ બહારના બહાર કર્યા કરો છો. એ એમને જરાએ ગમતું નથી. પોતાના લોહીનું પાણી કરીને એમણે તમને મોટા કર્યા છે. તમે બધા એની પાસે રહો એમ એ ઇચ્છે છે એ—

ગુલાબ : પણ એ કેમ બની શકે? માણસે પોતાની માતા માટે પ્રેમ રાખવો તેના કરતાં એણે પોતાનાં કર્તવ્ય તરફ વધારે લક્ષ રાખવું જરૂરી છે. પરતંત્ર રાષ્ટ્રના તરુણોનું ધ્યેય સ્વાતંત્ર્ય સિવાય બીજું શું હોઈ શકે? કેમ બોલતાં નથી? યોગ્ય ન લાગ્યું તમને ?

વીણા : લાગ્યું ને—

ગુલાબ : [એકદમ] ભૂલી જ ગયો હું તો ! કાલે મારે શિવાજી પાર્કમાં એક ભાષણ છે. એના મુદ્દા હજી તો તૈયાર કરવાના છે.

વીણા : પણ તમે ગાંધીવાદી અને શામકાંત કૉમ્યુનિસ્ટ, એટલે તમારે અને એમને ઠીક ચક્રમક કરતી હશે, નહીં ?

ગુલાબ : હા, હંમેશા ! અને પ્રકાશના આગ્ર્યા પછી તો પૂછશો જ નહિ. એ અહિંસાની એવી તો રેવડી ઉડાડે છે.

વીણા : અને મારીએ અહિંસા પર કાંઈ શ્રદ્ધા બેસતી નથી. ગાંધીજીનું તો તત્ત્વજ્ઞાન જગતિક છે પણ જ્યાં સુધી જગતનું રાજકારણ તલવારની ધારે ચાલી રહ્યું છે ત્યાં સુધી એ તત્ત્વજ્ઞાનનો પરતંત્ર હિંદુસ્તાનને શો ઉપયોગ ?

ગુલાબ : કાણ જાણે એવું પણ બને કે આજના શાંતિપૂર્ણ જગતમાંનો અહિંસાનો અર્થ આવતી કાલના ક્રાંતિકારક જગતમાં બદલાઈ પણ જાય.

વીણા : આવતી કાલની લડાઈ બે હિંસાત્મક થઈ તો ?

ગુલાબ : તો એ રણસંગ્રામમાં હું પ્રથમ અંપલાવીશ,

વીણા : તો તો બહુજ સારું. મને એ બહુ ગમ્યું ! પણ તમારે લખવું હશે, નહિ ? કાલે આપણે ફરી વાતો કરીશું—

ગુલાબ : અચ્છા, ગુડ નાઈટ.....

વીણા : Good night (ગુલાબ જાય છે) [વીણા અંદરની રૂમમાં જાય છે. પડકો પડે છે ને થોડીવાર પછી ખૂલે છે. રથળ એજ. સમય રાત પૂરી થતાં પ્રભાત ઊગે છે. દિવસ ૬ ઑગસ્ટ ૧૯૪૨. રોજ પર આજા છાયા પ્રકાશ ફેખાય છે અને ફરથી સારંગીના સ્વર સંલગાય છે. વીણા જમણે ખારણેથી દાખલ થાય છે. એની મુખમુદ્રા ખૂબ ઉદ્ધાસિત લાગે છે અને એ Mood માં આરી પાસે જઈ એકાદ ગીતની લીટી ગાણુગણુવા માંડે છે. ગીત ચાલુ હોય છે એવામાં જ શિરીષ દીવાનખાનામાં આવીને ઊભો રહે છે. વીણાનું એ તરફ ધ્યાન નથી. શિરીષના પહેરવેશ ઉપરથી એ બહાર જતો હોય એમ લાગે છે.]

શિરીષ : કેટલો સુંદર તમારો કંઠ છે.

વીણા : (અચકાઇને) તમે સાંભળી ગયા ?

શિરીષ : સાંભળવું પડ્યું. હું કાંઈ બહારે નથી.

વીણા : છી...એ અર્થમાં મેં નહોતું કહ્યું સાંભળવા યોગ્ય એમાં કાંઈ નહોતું.

શિરીષ : એ તો અમારે નક્કી કરવાનું. બાકી રાજકારણમાં પડેલાં માણસો ગાઈ શકે એ આજેન મને ખબર પડી.

વીણા : વાહ રે વાહ ! રાજકારણમાં પડનારાં પણ માણસોન હોય છે. અને રાજકારણી માણસો કલાકાર ન હોય એમ કાણ કહ્યું ?

શિરીષ : હ્યો ! અમે તમારા કંઠનાં માત્ર વખાણ કર્યાં એટલે તમે તો પોતાને કલાકાર ઠરાવી બેઠાં.

વીણા : હવે બોલવું ચ શું માણસે ? તમે કૉલેજમાં જનાર મોટાં માણસો.....

શિરીષ : અરર.....કૉલેજ વિશે તમારી કાંઈ ભળતીજ ગેરસમજ લાગે છે. કૉલેજમાં જ્ઞાનનાં આડ ઊગે છે એમ બે તમે માનતાં હો તો એ તમારી ભૂલ છે. કૉલેજમાં જે છોકરા, વિશેષતઃ જે છોકરીઓ જાય છે, તેમાંથી નવ્વાણું ટકા જ્ઞાન વિના બાકી બધું ભણવા જાય છે !

વીણા : એટલે...તમે પણ.....

શિરીષ : એ નવ્વાણું ટકા પૈકીનો જ—હું શું ભણવા માટે કૉલેજમાં જઈ છું ?

વીણા : તો શા માટે ?

શિરીષ : રમવા માટે ને પ્રેમ કરવા માટે. કૉલેજમાં પ્રોફેસરનાં ‘એ ઈઝ ઈકવલ ટુ ઈ’ પરનાં અર્થશૂન્ય ભાષણ સાંભળવા કરતાં તો સામ્રાજ્યનાં લોકોનાં પર બેઠેલી ચિત્રવિચિત્ર છોકરીઓનાં મોંએથી ‘ઓ મા, અરે ઉદર’ એ મીઠા અને પ્રેમાળ

ઉદ્ગાર સાંભળવામાં આપાછતા પૈસાનો સદુપયોગ કરનાર મહા-
ત્માઓ થોઠડાબંધ મળશે.

વીણા : તમારો પ્રલાપ જો એકાદા પ્રોફેસરે સાંભળ્યો તો
પોતાના જ્ઞાનનો સદુપયોગ જોઈને એને તો મલખારહિલ પરથી
નીચે પાણીમાં ફેંકો માર્યા સિવાય છૂટકો નહિ રહે. (જન હસે છે)
બાકી, તમારા ભાંડુઓમાં તમારો સ્વભાવ સાવ જુદો જ પડે છે.

શિરીષ : સંભવિત છે. એક હાથની પાંચે આંગળીઓ
સરખી હોતીજ નથી. અને ખરું કહું, સૌથી નાનો ભાઈ થવા
જેવું ભાગ્ય બીજું કાંઈ નથી.

વીણા : એ કેવી રીતે ?

શિરીષ : સંસારની જવાબદારી મોટાભાઈ ઉપર, બાકીનો
ભાર વચલા ઉપર અને નાનાને તો છૂટા ફર્યા કરવાનું, ને ઉપરથી
બધાંના લાડ.

વીણા : આ તમારી બાબતમાં તો ખરું લાગે છે. પણ
આ શું ? આટલી વહેલી સવારે ક્યાં નીકળ્યા ?

શિરીષ : કેમ નવાઈ લાગે છે ?

વીણા : હા, વળી—

શિરીષ : થોડું છે, કારણ કોલેજ સ્ટુડન્ટ અને પ્રભાત
બન્નેને કોમ્યુનીસ્ટ અને પ્રામાણિકપણા જેવું વૈર છે.

વીણા : આ તમે ઓલો છો એટલે ઠીક છે.

શિરીષ : પણ—હવે મારી વાત કરો તો એમાં અપવાદ છે.
કારણ એલિમ્પીકસ પાસે આવવાને લીધે હોડવાની પ્રેક્ટિસ માટે
સવારે વહેલા ઊઠવાની ફરજ પડે છે. I hope you will not mind
it (શિરીષ સીગારેટ કાઢી ફૂંકવા માંડે છે.)

વીણા : Certainly not, એક વાત પૂછું તમને ?

શિરીષ : એક પૃકીને ચાર પૃકો ને.

વીણા ગુસ્સે તો નહિ થાઓને ?

શિરીષ : હું અને ગુસ્સો ? પછી તો થઈ જ રહ્યું ને ! પૈસા આઉં કહ્યા બદલ કદાચ કોમ્યુનીસ્ટો ગુસ્સે થશે, પણ હું કદી જ નહિ થાઉં.

વીણા : આ તમારી રમત અને સિગરેટની લતમાં આપણા હતભાગી દેશનો કદી પણ વિચાર આવે છે ? રમતું અને સિગરેટના ધૂમાડા કાઢવા એજ શું આપણા યુવાનોનું જીવન છે ? આપણી ભારત ભૂમિના પગમાં પડેલી ગુલામીની બેડી તોડવા માટે કાંઈ ભોગ આપવાની કલ્પના કદી સેવી છે ?

શિરીષ : અરે બાપરે, એટલે તમે મને માતૃભૂમિ વિષે એક લાંબું વ્યાખ્યાન સંભળાવવાનો નિશ્ચય કર્યો લાગે છે ! પણ આ જુઓ ! આપણા દેશ વિષે અને એ ગુલામીની શૃંગલા વિષે આપણે પછીથી નિરાંતે વાતો કરીશું. મને મોડું થશે—હું જાઉં છું. [જાય છે વીણા કાંઈ વિચાર કરે છે. ટેબલ પરથી પર્સ ઉઠાડે છે અને બહાર જવા માટે બારણું ઉઘાડે છે એટલામાં અંદરની રમતમાંથી શામકાંત આવે છે]

શામ : કેાણ, વીણા ? અત્યારે ક્યાં નીકળ્યાં ?

વીણા : [ચૂંચવાઇને] એનું એમ છે.....

શામ : કેમ છે ?

વીણા : એટલે હું.....મને જરા.....

શામ : નકામો મને છેતરવા પ્રયત્ન કરશો નહિ. ખરું કહો તમે બહાર જવા નીકળ્યાં હતાં ને ?

વીણા : હા, એજ વિચાર મારો હતો, અને એની આડે તમે ન આવો એમ ધમકું છું.

શામ : સારું થયું. હું ફરવા માટે વખતસર ઊઠ્યો. તમે કાંઈ ગાંડાં તો થયા નથીને? આ સુરક્ષિત ઘરમાંથી તમે ક્યાં જવાનાં? પાછા છૂપી પોલીસના પંખમાં?

વીણા : ગયા ત્રણ વર્ષો હું શું કરતી આવી છું? મારે જવું જોઈએ શામકાંત.

શામ : ના હું નહિજ જવા દઉં, આજ તો નહિજ. તમને તમારા રક્ષણની કાળજી નહિ હોય પણ અમને તો છે. એસો ત્યાં—આમ છાનાંમાનાં ચાટ્યાં જઓ તો માને શું લાગશે?

વીણા : એ મને નહીં જ જવા દે માટે મારે આ માર્ગ સ્વીકારવો પડ્યો. હું અહીં રહેવામાં સુરક્ષિત છું એ કબ્બલ. પણ મારી ખાતર ખીજાંને ત્રાસ થાય એ મને પસંદ નથી.

શામ : પણ અમને ત્રાસ થાય છે એમ તમને કાણે કશું?

વીણા : એ કાંઈ કહેવું ન પડે. તમે મને આશ્રય આપ્યો છે એમ સરકારને ખબર પડી તો શું થશે?

શામ : એ ખબર છે મને.

વીણા : તો પછી મારા રક્ષણ ખાતર એક કુટુંબનો ભોગ આપવાની મારી ઇચ્છા નથી. મારે જવુંજ જોઈએ શામકાંત! તમે તમારી ખાનદાની બતાવી! એક રાતને માટે તમે મને આશ્રય આપ્યો—પોલીસના પંખમાંથી ચાલાકીથી છોડાવી એ અણુભોલ ઉપકાર હું નહિ ભૂલી શકું.

શામ : શા સારું નકામી ઉપકારની વાતો કાઢો છો? હું એને ઉપકાર માનતો જ નથી. કર્તવ્ય સમજું છું.

વીણા : વાહ, ઉપકાર કેમ નહિ? મારી કાંઈપણ ઓળખાણ સિવાય તમે મને આશરો આપ્યો એ કાંઈ નાનો સ્નેહ ઉપકાર કહેવાય?

શામ : થોડો શું, ખૂબ જ ટોપલો ભરીને થયો. એકંદરે તો તમે એને ઉપકાર જ માનો છો ને ?

વીણા : નિઃશંકપણે.

શામ : તો એ ઉપકારનો બદલો કેવી રીતે વાળવાનાં છો તમે ?

વીણા : બદલો, ને તે આ સ્થિતિમાં ?

શામ : તો એ ઉપકારનો બદલો વાળવો હોય તો આજનો દિવસ અહીંથી જશે નહિ. ઉપકારના પ્રમાણમાં બદલો જ માંદો નથી.

વીણા : આ તો તમે મારી સૂઝી વચ્ચે સોપારી જેવી સ્થિતિ કરી.

શામ : હજુ તમારી હક કાયમ જ છે કે.....તો ઊભા રહો આપણે એમ કરીએ, આપણે મા અને ગુલાબનો મત લઈએ, વધુ મતે પસાર.....એ મા ! એ ગુલાબ !

વીણા : ના શામકાંત નકામું.....

શામ : એ મા ! એ ગુલાબ !

ગુલાબ : કેમ શામ, આટલે મોટેથી બૂમો પાડવાને શું થયું છે ?

શામ : એવું કાંઈક થયું છે ખરું. આ હવે જવાની વાતો કરે છે.

ગુલાબ : વાહ, એમ કેમ બને. મેં તો આખી રાત કેટલા મનસુખા ઘડી રાખ્યા હતા. ને તમે જશે તો તો બધું ખલાસ.

મા : અલ્યા કેમ બૂમ પાડી હતી ?

શામ : આ હવે બય છે.

મા : વાહ ભાઈ વાહ, એ તો ઘણીયે જય પણ હું જવા દઉં ત્યારેને. કાલ રાત્રે તો આવી અને કાંઈ મનમાન્યું કરવા પણ મન નહિ. તારે માટે તો સવારના ઊઠીને બાસુંદી કરવા બેઠી.

ગુલાબ : જુઓ, આટલી તૈયારી તરો ભાંગી પાડવાનાં ! અને આજકાલતો દૂધના ત્રાસને લીધે બાસુંદીનો તો સોના જેટલો ભાવ છે. અનાયાસે તમારે લીધે અમને બાસુંદી ખાવા મળશે. કેમ શામ ?—

શામ : આપણી વાત જાણે જવા દે. પણ એ બાસુંદીને કેવું અપમાન લાગશે. અમારે માટે તો નહિ તો એ બાસુંદી ખાતર તો જરા વિચાર કરો.

મા : હવે થઈ હવે તો તમારા લોંઢાની ચાવળાશને. વીણા, અહીં આવ જોઉં. તેંજ મને કાલે મા માની ને? પછી માનું સાદું સીધું કહેવું પણ માનવાનું નહિ કે? રહેશે ને તું?

વીણા : માનું મન દુભવવું એ કેમ જની શકે?

શામ : હવે આપણે નાસવું જ પડશે હાં કે ગુલાબ !

ગુલાબ : શા માટે ભાઈ?

શામ : અરે, મા અને દીકરી તો એક થઈ ગયાં હવે તો બાસુંદી શું અને શ્રીખંડ શું. સાદા રોટલાનીએ પંચાત પડશે.

મા : ચલ, ડાહ્યો નહિ તો.

શામ : પણ મા, ચલા બા કાંઈ થયું છે કે નહિ? બાસુંદીને તો હજુ વાર છે પણ.....ત્યાંસુધી.....ચલા તો.

મા : અરે, પણ મોં તો ઘોશો કે નહિ?

શામ : ચાલો ભાઈ. (શામ, વીણા, ગુલાબ જાય છે)

શિરીષ ; (હાથમાં જાણે લઈ પ્રવેશ કરે છે) મા, ગુલાબ ક્યાં ગયો?

મા : અંદર છે. પણ કેમ અલ્યા, વચરાં ક્યાંથી આવ્યો.

તું? પુરં થયું એટલામાં દોડવાનું?

શિરીષ : હું દોડવા ગયોજ નહોતો. અરધે રસ્તેથી જ પાછો ફર્યો. મા, આજ અરધી રાતે કેટલી ઉથલપાથલ થઈ તને ખબર છે?

મા : એવું શું થયું છે?

શિરીષ : સરકારે ગાંધીજીને પકડ્યા.

મા : શું કહે છે?

શિરીષ : આ રહ્યું ચોકખું છપાઇને આવ્યું છે ને, આખા શહેરમાં કેટલી ગડબડ થઈ ગઈ છે? ગુલાબ, એ.....ગુલાબ.

ગુલાબ : અરે જરા ઓછો ખરાડા પાડ.

મા : સાંભળ્યું કે શું થયું તે?

ગુલાબ : શું થયું?

મા : ગાંધીજીને પકડ્યા.

ગુલાબ : શું?

શિરીષ : ગાંધીજીને નહિ પણ આખી કારોબારી સમિતિને (વીજા, શામ પ્ર. ક.) 'ચલે જવ' નો ઠરાવ કરતાં એમને જેલમાં 'ચલે જવ' કરવામાં આવ્યાં.

ગુલાબ : તને આવે વખતે મસ્કરી પણ કેમ સ્વેચ્છે છે? સાંભળ્યું વીજા, સરકારનું પરાક્રમ?

વીજા : તમે જ સાંભળો. મેં તો કાલ જ કહ્યું હતું પણ તમે માન્યું નહિ.

ગુલાબ : આખરે સરકારે ગણેશ માંડ્યા.

શામ : જે થયું તે ખરાખર થયું છે.

ગુલામ : શું બોલ્યો ? થયું તે બરાબર થયું છે ? ડાંગ્રેસના નેતાઓને પકડ્યા એ બરાબર થયું છે ?

શામ : નહિ તો શું ? આ સમય શું સરકારનો સામનો કરવાનો છે ? જગતમાં કેવડું મહાન લોકયુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. બ્રિટીશ સરકાર રશિયાની મદદથી ફાસીસ્ટ જર્મની બેરે લડે છે. આવે સમયે સરકાર પાસેથી સ્વાતંત્ર્યની માગણી કરી તેને મંજૂરનું મુકવી એ યોગ્ય છે ? એના લીધે તો યુદ્ધતંત્ર આખું નબળું પડી બય.

ગુલામ : તારું મગજ નબળું પડ્યું લાગે છે. યુદ્ધતંત્ર અને હિંદી સ્વાતંત્ર્યને શો સંબંધ ?

શામ : રશિયા લોકયુદ્ધમાં ગુંથાયેલું છે. આવે વખતે મિત્ર-રાજ્યને મુશ્કેલીમાં મુકવું એટલે ખરું બેતાં રશિયા પર—

ગુલામ : સમજ્યો, સમજ્યો એકંદરે રશિયા યુદ્ધ કરે ત્યાં સુધી આપણે સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર જ ન કરવો. શામ, તમને કોમરેડોને ભેજું છે કે નહિ ?

શિરીષ : છેને ! પણ એમણે એની અંદરની અકલ રશિયામાં ઘરેણું મૂકી છે. કેમ રે ભાઈ, યુદ્ધના રંગ સાથે સાથે તમારા તત્વજ્ઞાનનો પણ રંગ બદલાવા માંડ્યો કે શું ? રશિયાએ જ્યારે જર્મની સાથે તફનામું કર્યું ત્યારે તમે બ્રિટીશરો સામે કટ્ટર શત્રુની દૃષ્ટિએ બેતા. પણ રશિયા જ્યારે ઇંગ્લેન્ડને મળ્યું તે વખતથી બ્રિટીશરોનાં ગુણગાન ગાવા લાગ્યા અને સામ્રાજ્યવાદી યુદ્ધને એકદમ લોકયુદ્ધ ઠરાવ્યું ?

શામ : આમ બે શિરીષ, તને રાજકારણમાં કાંઈજ સમજ પડતી નથી તો પછી વચમાં નકામું બોલીશ નહિ. આ વિષય તારો નથી. એકાદી નવલકથા લખને વાંચવા બેસ, બ.....

વીણા : એકંદરે તમારા કહેવા પ્રમાણે આ નેતાઓની ધરપકડ ચોખ્ખી જ છે ખરું? પણ આના લીધે શું થશે એમ તમને લાગે છે?

શામ : થાય શું વળી? કાંઈ જ થવાનું નથી.

શિરીષ : સાંભળો ભાઈઓ, તમારો વાદવિવાદ પૂરો થાય એટલે મને કહેજો. ત્યાં સુધીમાં હું આ પીને આવું. ચાલ મા.
(માને લઈ અંદર જાય છે)

વીણા : તમને અનુભવ નથી શામકાંત. પણ આજ ત્રણ વર્ષથી જનસમાજમાં હું ફરું છું. જનતાની આશા આકાંક્ષા મેં જાણી છે. બ્રિટીશ સામ્રાજ્યશાહી પ્રત્યેનો રોષામિ અંદરનો અંદર ધૂંધવાયા કરે છે. કઈ ક્ષણે આ જવાળામુખી લલ્લકશે એ કાંઈ કહી શકાય નહિ. ગાંધીજી એ બરોબર સમજી શક્યા અને ‘ચલે જવ’ ની ઘોષણા કરી. પ્રજાને હવે જોઈતું હતું તે મળ્યું.

ગુલામ : આ કોમરેડોને ક્યાં કશું મળ્યું છે?

શામ : અમારો મેળવવાનો માર્ગ જૂદો છે. તમે લેલા બની ‘ચલે જવ’ ની પ્રશંસા કરો છો, પણ આપણા ઠરાવનું આમ ધરપકડમાં રૂપાંતર થશે એનો કોંગ્રેસના નેતાઓને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવ્યો નહિ હોય.

વીણા : એમને બધા ખ્યાલ હતો.

શામ : એમ જો બબર હોત તો એ લોકોએ બહુ જોધને આ સંકટમાં માર્યું માર્યું ન હોત.

વીણા : પણ શામકાંત, આ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ—

ગુલામ : શું કામ નકામી માથાફોડ કરે છે વીણા? આપણું કહ્યું એમને ગળે ઉતરવાનું નથી. નકામું ગળું સુકાવ્યાનો શો અર્થ?

શિરીષ : (ચઢા લઈ આવે છે) એ સુકા ગળામાં ચઢા રેડો ને

પછી જુસ્સાભરે વાદવિવાદ શરૂ કરે. (બધાં ચાલ પીવા લાગે છે)
[એટલામાં તેમનું લક્ષ છાપામાંની એક હકીકત પર જાય છે] અરે તારીની...
આ જોયું કે ગુલાબ ! આજ સભા છે ગોવાલીયા ટેંક પર—

ગુલાબ : હેં ખરી વાત, ત્યારે તો મારે જવું જ પડશે.
તું આવે છે, શિરીષ ?

શરીષ : માફ કરો મુરખી ! સભાનું નામ સાંભળ્યું કે
મારે શરીરે રૂંવાટાં ઊભાં થાય છે. એ ગર્દી અને એ ધક્કામુક્કી,
તેનાં કરતાં ત્યાં જે કાંઈ થાય તે મને આવીને કહેજો એટલે બસ.

ગુલાબ : અને આપ કોમરેડ સાહેબ—

શામ : આજકાલ મને આવી સભામાં આવવા વખત નથી.

શિરીષ : લોકયુદ્ધ માટે વાંચકોને ન સમજાય એવા લેખો
લખવા હશે, નહિ તો લોકયુદ્ધની પત્રિકાઓની પરતી વેચવા
જવું હશે.

ગુલાબ : સારું, તો હું જઈ છું—(જવા લાગે છે)

વીણા : ઊભા રહો, હું પણ આવું છું.

ગુલાબ : ક્યાં ? સભામાં—

વીણા : હા, સભામાં.

ગુલાબ : પણ તમારા પરના વોરંટની—

વીણા : પૂર્ણ ખ્યાલ છે મને. અમથી ખીક બતાવશે નહિ.
આજની સભામાં હું આવવાની જ.

શામ : આ અવિચારીપણું છે.

વીણા : પણ હું નાઈલાજ છું. મારે જવું જ જોઈએ.

ગુલાબ : પણ ત્યાં તમને કોઈ ઓળખી કાઢશે તો ?

વીણા : તમે આટલા ખીકણુ હશે એવું મને લાગ્યું નહોતું.
મારી જવાબદારીને મને સંપૂર્ણ ખ્યાલ છે. હં, ચાલો !

શામ : મા ને તો કહી ચાલો.

વીણા : એ મને મોકલશે નહિ. એમને કહેજો કે બાસુંદી ખાવા જરૂર આવીશ. ચાલો ગુલાબ—

(બંને જાય છે)

શામ : (નિશ્વાસ મૂકી) શું વિચિત્ર છોકરી છે.

શિરીષ : અને સુંદર પણ—

શામ : છટ્ ! સીઓની પછવાડે એમનાં સૌંદર્યની વાતો કરવી એ શિષ્ટાચાર નથી.

શિરીષ : હાજરીમાં કહેવું ?

શામ : વાયડો છે.

શિરીષ : આ પદવી તો હવે જૂની થઈ—પણ તું સભામાં કેમ ન ગયો ? આવો સારો સાથ હતો તોયે.

શામ : તારી જીભને તે હાડકું છે કે નહિ ?

શિરીષ : બિલકુલ નહિ. અને તે કાષ્ઠનીજ જીભને હોતું નથી. કોલેજમાં આટલાં વર્ષો ગાળ્યા પછી પણ તને આવી સાદી વાત ખબર નથી ! શું સ્થિતિ છે આજના યુવાનીઓની ! આજ સિદ્ધરાજ હોત તો—દુર્દૈવ ગુજરાત ! હે ગુજરાત !

શામ : મારી માવડી, હવે ખસ કર. તારૂં આ ભીમદેવી ભાષણ સાંભળી શરીરનાં રૂવાટાં ઊભાં થાય છે. બીજું ગમે તે કહે પણ છોકરી ખરેખર મીઠી છે.

શિરીષ : એટલામાં જ અનુભવ થયો લાગે છે.

શામ : કોલેજમાં જવા માંડ્યો ત્યારથી વાયડો થતો જાય છે. તરુણ સીપુરુષના પવિત્ર સંબંધપર—

શિરીષ : મારો બિલકુલ વિચાર નથી. અરે એક વર્ષ સુધી કાઈ એક છોકરીને જાહેન કહીને ફેરવવાની અને વર્ષ પછી

એનો જ હાથ પકડીને ચોરીનામંડપમાં બિરાજવાનું—આ તરણુ તરણીનો પવિત્ર સંબંધ.

શામ : ત્યારે તારે શું કહેવું છે ?

શિરીષ : કહેવાનું તો એટલુંજ કે કોઈ પણ યુવાને પોતાનાં મનની તુલના ઉંઝાં શિખરો સાથે કરવી નહિ. નાની ટેકરીઓ, શું ખોટી છે ? કદાચ હું કોમ્યુનિસ્ટોની દેશભક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખીશ તરણુ તરણીના પવિત્ર સંબંધ પર—

શામ : આજકાલ કોલેજમાં સમાજ શાસ્ત્ર શીખવા માંડ્યું લાગે છે ? [એટલામાં શ્રીનીવાસ-બધામાં મોટો લાઈ, ઉંમર વર્ષ ત્રીસ-મીઠીટરી પોષાકમાં ઢાખલ થાય છે.]

શિરીષ : કાણ ? (એને ભેટ છે)

શામ : ક્યારે આવ્યો ?

શ્રી : હમણાં જ. (શિરીષ સામે જઈ) વાહ રે પટે ! કેટલો બદલાઈ ગયો છે, હં !

શિરીષ : અરે આતો મારો વિકાસ છે !

શ્રી : એમ કે ? મા ક્યાં છે ?

શિરીષ : મા.....ઓ મા.....શ્રી આવ્યો છે.

મા : શ્રી ! આવ્યો કે ! આમ પાસે આવ.

શિરીષ : ઉભી રહે મા, તું પહેલાં બહાર બિભો રહે ભેડ. અંદર જઈ પાણીનો લોટો ભરી લાવ, એની નજર ઉતારવા.

શ્રી : ચલ, ચલ, ડાહ્યલો નહિ તો. હજુ તારો પહેલાંનો સ્વભાવ ગયો લાગતો નથી.

શિરીષ : [શ્રી પ્રતિ જઈને બાકી મા, આ જરા બોલો થયો લાગે છે નહિ.....

મા : ખરું કહું ? અત્યારે તો મને કાંઈ જ લાગતું નથી. આનંદશ્રુતી મારી આંખો ભરાઈ ગઈ છે. શ્રી આમ આવ દીઠરા ? મારી પાસે.

શ્રી : (એને વળગી) મા.....

મા : બોલ બેટા ?

શ્રી : મા આજ મને કેટલું હળવું હળવું લાગે છે ! ગયાં એ વર્ષ જ્યારે હું તારાથી દૂર હતો, હજારો માઈલ દૂર હતો ત્યારે દરેકે દરેક સુખ મને ત્યાં મળતાં પણ તારાં પ્રેમાળ સ્પર્શની ક્ષંતિ ત્યાં નહોતી મળતી. અને એ એક જ વિચાર મને બેચેન બનાવતો. આજ મને ખૂબ ખૂબ આનંદ થયો. ગુલાબ ક્યાં ગયો છે ?

શિરીષ : એ તો ગયો છે સભામાં.

શ્રી : હજુ એનો એ નાદ ગયો લાગતો નથી ?

શિરીષ : ઉહું, ઉલટો એને તો બીજો નાદ લાગ્યો છે. એની તો બીક લાગે છે—

શ્રી : એટલે ?

શિરીષ : કાંઈ નહિ, અરે આતો સહેજ મસ્કરી કરતો હતો. પણ આશું હજુ તેં કપડાં નથી ઠાઢ્યાં—પહેલાં બદલી નાંખ બેડ. આ વેશમાં તારી સાથે બોલતાં મને જરા બીક લાગે છે. તારી રૂમ અમે એવી ને એવી જ રાખી છે. (શ્રી અંદર જાય છે.)

મા : અત્યારે પ્રકાશની જ ખોટ પડે છે, નહિ ?

શિરીષ : પ્રકાશ હોત તો એને ખૂબ આનંદ થયો હોત ! પણ એ તો અત્યારે જોલમાં છે.

મા : હવે જો ગુલાબ આવીને શ્રીને જોશે તો આશ્ચર્ય પામશે નહિ ?

શિરીષ : પણ મા, તું આમ વાતો કરે છે એનાં કરતાં શ્રીને માટે ચાહ કરને, એને ખાંડ ઓછી ભેષ્યો છે હં કે! મા, એને બટાટાં પૌઆ પણ ઘણું ભાવે છે, એ તને ચાહ છે ને?

મા : અરે ગાંડક, પણ એ તારો ભાઈ છે પણ મારો તો એ છોકરો છે. પોતાના છોકરાને ભાવતું ન ભાવતું મા ભૂલી બય કે?

શિરીષ : તો પછી તું એ કર ત્યારે. (મા અંદર બય છે) કેમ આ કૉમરેડ આજ કેમ શાંત છે! આજ કાંઈ સોમવાર નથી. મને તો આજ એટલો આનંદ થાય છે કે બધાંને લઈને નાચું. ચાલ આવે છે?

શ્રી : કાંઈએ ક્યાંએ જવાનું નથી. આજનો દિવસ સખ્ત મજૂરી. મારે તમારી સાથે ખૂબ વાતો કરવી છે. અને મા ક્યાં ગઈ?

શિરીષ : એ ગઈ છે અંદર ચહા કરવા.

શ્રી : તને બોલતાં તો આવડે છે ને? શામ, મને લાગ્યું કે તું મુંગો થઈ ગયો છે. હું આવ્યો ત્યારથી તો તને બોલતાં સાંભળ્યો જ નથી!

શામ : આ નગારાં આગળ અમારી પીપુડી શેં સાંભળી જશે?

શિરીષ : પણ તું આમ ઓચિંતાનો આવ્યો, જણાવ્યું પણ નહિ!

શ્રી : એજ તો ખૂબી છે ને! તમને એકદમ ચક્તિ કરવાનો મારો વિચાર હતો—થયા કે નહિ ચક્તિ?

શિરીષ : ખરેખર થયા ભાઈ!

શ્રી : બાકી હું એ વર્ષે આવ્યો તોયે ઘર તો એનું એજ છે.

શિરીષ : એટલે દર વર્ષે ઘર બદલવાનો તું શું કૉમરેડ થોડાનો મત સમજે છે?

શામ : આવ્યો કે પાછો મુળસ્થાને ?

શિરીષ : Oh, Sorry. હં, મારા ધ્યાનમાં જ રહેતું નથી.

શ્રી : (સિગરેટનું પાકીટ કાઢતી) Do you smoke, Sham ?

શામ : No, Thanks !

શ્રી : અને તું અહ્યા લોળા ?

શિરીષ : Certainly, if you don't mind. (શ્રી, શિરીષને સિગરેટ આપે છે. જાને પીવા લાગે છે. શામ જોઈ રહે છે)

શામ : શિરીષ, તને કાંઈ લાજશરમ છે કે નહિ ? કે બધી ગીરી મૂકી આવ્યો છે ?

શિરીષ : ગીરે મૂકી આવ્યો છું એમ તને લાગે છે ?

શામ : ત્યારે બીજું શું ? મોટાભાઈ સામેજ સિગરેટ પીએ છે ?

શિરીષ : તો શું ચીરટ પીઉં ? પણ એમાં તને અજુગતું શું લાગ્યું ? આપણે તો ભાઈઓ છીએ. નાનપણમાં આપણે નહોતા એકબીજાને પીપરમીટ આપતા ? મોટપણમાં સિગરેટ આપીએ એમાં ખોટું શું ?

શામ : તારી ધૃષ્ટતાની હદ થઈ.

શિરીષ : પણ તું હંમેશ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં વખાણુ કરે છે, અને રશિયામાં આમ છે ને રશિયામાં તેમ છે—પણ રશિયામાં બાપ દીકરાને સિગરેટ ઑફર કરે છે, એ તું સાફ સાફ ભૂલી બંધ છે.

શામ : બસ, બસ. હવે બંધ તારું ડહાપણ.

શ્રી : પણ એમાં આટલું બધું ચિડાવા જેવું શું છે ? અરે, મુરોપમાં બાપ દીકરાને દારૂનો ગ્લાસ પણ ઑફર કરે છે.

શામ : હવે જ્યારે તુંજ આવું કહેવા માંડ્યો એટલે કાંઈજ બોલવા જેવું રહ્યું નથી.

શ્રી : અરે આમ ગુસ્સે ના થઈશ! ભાઈઓ ભાઈઓમાં તો કેવો વિશાળ પ્રેમ અને છૂટ હોવી ભેખએ. આપણી પેલી બિલાડી ક્યાં ગઈ? અને પેલી આપણી કામવાળી ગંગા એ તો ક્યાંય દેખાઈ નહિ—એને બહુ લાગણી હતી મારા પર.

શિરીષ : હજુ રોજ તારી ખબર પૂછે છે.

શ્રી : કાણુ? બિલાડી કે ગંગા? (ખંન હસે છે) [ગુલાબ, વીણા, આંખો ચોળતાં આવે છે]

શ્રી : ઓહોહો! ગુલાબ, કેટલો સ્કાઈ ગયો છે? (પાસે બેસાડે છે) આ આંખો કેમ લાલ છે? કાંઈ ઉબગરા કર્યા છે કે શું?

શિરીષ : ખૂબ કામમાં હોય છે એ આજકાલ.

શ્રી : ખૂબ પરિશ્રમ કરવો સારો નહિ. પહેલાં શરીર સંભાળવું, પછી બધું—અને આ કાણુ?

ગુલાબ : આ.....વીણા દત્ત. આપણે ઘેર મહેમાન છે. ક્રાંએસની બેઠક માટે આવ્યાં હતાં—અને વીણા, આ મારો મોટો ભાઈ—શ્રીનીવાસ—મોટો વૈજ્ઞાનિક છે.

વીણા : Very glad to meet you.

શ્રી : So am I! પણ કેમ અધ્યા સ્થવારમાં જ ક્યાં ગયો હતો?

ગુલાબ : ગોવાલિયા ટેંક પર ગયો હતો—સભા હતી માટે.

શ્રી : શાની સભા હતી?

ગુલાબ : નિષેધની. આજ ક્રાંએસના નેતાને પકડ્યા ને.

શ્રી : એમ. પછી શું થયું સભામાં?

વીણા : શું ન થયું એ પૂછોને.

શ્રી : એટલે શું થયું ?

વીણા : તમે જ કહો ગુલાબ, મારાથી તો કહેવાતું નથી.

ગુલાબ : ભલે, અમે ગયાં ત્યારે રાષ્ટ્રગીત ચાલુ હતું. પણ એટલામાં કશાકનો અવાજ થયો અને બધે વાયુ ફેલાયો. શેનો વાયુ ખબર છે ? અશ્રુવાયુ. આપણા લોકોને તેની કાંઈજ ઠપ્પના નહોતી. પણ કાંઈજ ગભરાયું નહિ. જોતજોતામાં કેટલીક સ્ત્રીઓ અને બાળકો બેશુદ્ધ બન્યાં પણ કાંઈનાએ મોઢાં પર ગભરાટ કે ઉદ્વેગ નહોતો. થોડીવાર પહેલાં પડેલા વરસાદને લીધે મેદાનમાં કીચડ હતો. એ કીચડમાં કપડાંની પરવા ન કરતાં બધાં લોકો પડી રહ્યાં.

શ્રી : ધન્ય છે એમને !

ગુલાબ : અને એ અશ્રુવાયુમાંથી બચાવવા માટે આસપાસના ઘરોમાંથી લોકોએ જોજોટની સાડી, રેશમી ધોતિયાં, અને જરીના રૂમાલ પાણીમાં પલાળીને નાખ્યા.

શ્રી : પછી શું થયું ?

ગુલાબ : અધુરામાં પુરું વળી લાઠીમાર. સરકારે તો આમ હદ વાળી નાખી.

વીણા : આ તો હજુ ગણેશ મંડાચા, જે સરકારે જલિયાનવાલા બાગમાં હબરો સ્ત્રીપુરૂષોનો સંહાર કરી રસ્તા પરના કુતરાને મોતે માર્યા—એ સરકાર, ફક્ત અશ્રુવાયુ છોડીને શાંત રહેશે શું ?

શ્રી : પણ આવા અસાચાર કરવાને સરકારને કંઈ કારણ ?

વીણા : પણ જનતા આ સહન નહિ કરે. ફક્ત કાંઈ માર્ગ—દર્શકની જરૂર છે. સરકારની સામે થવા પ્રબલ ઉત્સુક થઈ છે. સરકારને એની જ રીત પ્રમાણે જવાબ આપવો જોઈએ.

શામ : તમે ભૂલો છો. આ સમય ઝલડવાનો નથી. સરકારને

આવે સમયે મુશ્કેલીમાં મુકવી એ ચોખ્ખી નથી. એને લીધે લોક-યુદ્ધમાં અડચણ થશે.

વીણા : યુદ્ધમાં ગયું એ લોકયુદ્ધ. અમારું યુદ્ધ શરૂ થયું છે. ગુલાબ, હવે આપણે સ્વસ્થ બેસી રહીશું એ નહિ ચાલે.

ગુલાબ : હું પણ એજ વિચાર કરું છું. પણ આપણા બધા નેતાઓ જેલમાં છે. હવે કોના હુકમ પ્રમાણે લડાઈ ચલાવવી ?

વીણા : સેનાપતિ ન હોય એટલે કાંઈ યુદ્ધ અટકી પડતું નથી.

ગુલાબ : આજ પ્રકાશની જરૂર હતી, નહિ ?

વીણા : ખરેખર ! એમના લાયક નેતૃત્વની જનતાને આજે ઘણી જરૂર છે. એ નથી ત્યાં સુધી આપણે જ એ લોકયુદ્ધ ચલાવવું જોઈએ. સરકારને લાગ્યું હશે કે વીસ વર્ષ સુધી અહિંસાનો ઉપદેશ સાંભળીને પ્રજા રૂપોઠા બની ગઈ હશે, પણ એને ખતાવી આપો કે જનતા ખીકણ નથી.

શિરીષ : માફ કરજો વચમાં બોલ્યા બદલ-પણ આથી કાંએસની શિસ્તમાં ભંગ નહિ થાય કે ?

વીણા : એનો વિચાર કરવાનો વખત નથી. આ યુદ્ધને પરિણામે હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થશે એમ હું કહી શકતી નથી, પણ એમાંથી ભાવિ લડાઈને જરૂર સ્ફૂર્તિ મળશે.

શામ : હું જરા બહાર જઈ આવું. જોઈએ ક્યાં સુધી યુદ્ધ બમ્બું છે. (બચ છે)

ગુલાબ : તું સરકારી નોકર છે. છતાં તેં આજનો ગોવા-લિયા ટેંક ઉપરનો બનાવ જોયો હોત તો તારું લોહી ઉઘળી બત કે અહિંસા, અહિંસા કરી ફેટલા દિવસ બેસી રહેવાનું ? અહિંસાનો અર્થ બદલાઈ ગયો છે. આ યુદ્ધમાં ખીબં પર આક્રમણ કરવું એ હિંસા કહેવાય પણ ખીબંએ ફરેલાં આક્રમણનો

સામનો કરવો એ તો નક્કી જ અહિંસા હરશે.

શ્રી : તો પછી તમે શું કરવાનું નક્કી કયું છે ?

વીણા : ટક્કર ઝીલવાનું ઠરાવ્યું છે—

શ્રી : આટલી ખોટી સરકાર સામે ? નાહક આત્મનાશ કરવામાં શો અર્થ ?

વીણા : ગુલામી અવસ્થામાં જીવન વીતાડવાં કરતાં આત્મનાશ શો ખોટો ? પણ આ શાની ગરબ ? શું ધમાલ છે ?

શિરીષ : પોલીસ તો નહિ હોય. [શિરીષ બહાર ડોકાય છે. પોલીસ આવે છે—

વીણા : આવવા દે—

ગુલાબ : અંદર જાઓ વીણા, હું જોઉં છું એમને શું કામ છે તે.

વીણા : ના, હવે હું સંતાવાની નથી.

ગુલાબ : મારી ખાતર. આપણે ગુપ્તકાર્ય કરાવાનું છે એ તમે જાણો છો. નાહક કેદી બનવામાં શો અર્થ ? (એને અંદર ધકેલે છે)

પોલીસ : (પ્ર. ક.) આપનું નામ ગુલાબ શાહ કે ?

ગુલાબ : હા, શું કામ છે ?

પોલીસ : તરદી માફ કરશો. આપને પકડવાનો હુકમ છે. (વૉરંટ બતાવે છે)

ગુલાબ : સારું. હું તૈયાર છું.

પોલીસ : મને ઠીક લાગતું નથી પણ, અમારે તો અમારી ફરજ બજાવવાની છે. (જવા માંડે છે)

મા : [પ્ર. ક.] ક્યાં જાય છે ગુલાબ ?

ગુલાબ : સરકારે મને મહેમાન તરીકે ખોલાવ્યો છે. [મા હસકાં લરે છે] આવું શું કરે છે, મા ! નાનપણમાં તુંજ મને ભગતસિંહ, કનાઈ, હત્ત, ખુદીરામ, વિગેરે ની વાતો કરતી અને હવે વખત આવે તું રડે છે ? વીરપુત્રની માની આંખમાં આંસુ શોભતાં હશે ? મા, સ્વાતંત્ર્ય ખાતર તો આના કરતાં યે કિંમતી ભોગ આપવો પડે છે.

મા : ના, હું રડતી નથી. [આંખ ધૂછે છે] જા, ખુશીથી જા. માના આશીર્વાદ છે તને. [શિરીષને પડખે લે છે]

ગુલાબ : શિરીષ પેલીને કહેજે કે પાછી પાની ના કરીશ. (જાય છે)

મા : શિરીષ, તું તો મને છોડીને નહિ જાય ને ? મારી આશાનો છેલ્લો તાંતણો તુંજ છે.

શ્રી : હું આવ્યો ને ગુલાબ ગયો.

વીણા : (પ્ર. ક.) ક્યાં ગયા ગુલાબ ?

શ્રી : પોલીસ એને પકડી ગયા.

વીણા : શું ? શામાટે ?

શિરીષ : ગુલાબ કાંગ્રેસ કમિટીનો મંત્રી છે એ તમે જાણી જાઓ છો ?

વીણા : મારે પણ જવુંજ પડશે. (જવા માટે છે)

શિરીષ : ગુલાબે તમને સંદેશો ઠહો છે.

વીણા : શું કહ્યું છે ?

શિરીષ : પાછી પાની કરશો નહિ. કાર્ય ચાલુ રાખો—

વીણા : ખરી વાત છે. ગુલાબ અને પ્રકાશ આવે નહિ

ત્યાં સુધી કાર્ય ચાલુ રાખવું જ જોઈએ.

(બહાર ગોળીબારના અવાજ સંભળાય છે)

મા : વીણા, આ શાનો અવાજ ?

વીણા : ગોળીબારના તો નહિ હોય ? (ફરી અવાજ સંભળાય છે)

મા : શ્રી, શિરીષ.-(અન્નને પાસે લે છે)

વીણા : મા, સાંભળ્યો આ અવાજ ! દોઢસો વર્ષની જકડા-
ચેલી બેડીઓ આજે વૂટે છે.

[પડદા પડે છે]

અંક ૨

[સ્થળ : પહેલા અંકમાનું જ.

સમય : સંધ્યાકાળ : પ્રેકાશ સમાજવાદી પક્ષના મંત્રી, પંતબીરૂસમાં પ્રવેશ કરે છે. એજ સમયે હાથમાં કંઈક ઝોળી લઈ વીણા અંદરથી આવે છે. બંને ભટકાય છે.]

વીણા : (ચુસ્તે થઈ) જરા દેખકે ચલના બાબુજી—

પ્રેકાશ : યહ તો મੈં આપકો બી ઠહ સકતા હું, બાઇજી—

વીણા : કૌન ચાહીયે આપકો ?

પ્રેકાશ : આપ તો હરગીજ નહિ—

વીણા : સીધે સવાલકા સીધા જવાબ દીજીએ.

પ્રેકાશ : અચ્છા, તો મੈં શામબાબુકો મિલને આયા હું—

વીણા : વો તો બહાર ગયે હૈં. આપ બૈઠ સકતે—

પ્રેકાશ : મહેરબાની. (વીણા અંદર ભય છે. પ્રેકાશ દિવાનખાનામાં

ફરે છે)

મા : (પ્ર. ક.) કેાનું કામ છે ?

પ્રકાશ : તારુંજ મા.

મા : (ચમકાને) મા ?

પ્રકાશ : (ફેટા, દાઢી કાઢી નાંખીને) મને ન ઓળખ્યો ?

મા : પ્રકાશ, મારો પ્રકાશ ક્યાં હતો આટલા દિવસ ?

પ્રકાશ : જેલમાં.

મા : કેટલો સુકાર્ધ ગયો. જેલમાંથી નાસી છૂટ્યાને તારે એક મહીના થયો હશે, નહિ ?

પ્રકાશ : હા, લગભગ એટલો જ વખત—

મા : બાઈ કેવું સાહસ. પહેલેથી જ તારો સ્વભાવ આવો સતપતિયો હતો. નાનપણમાં તું તારી માને કેટલું કનડતો ? હંમેશ તારી બા તને મારી પાસે લાવતી ને કહેતી કે ‘તમારી પાસે આ કેવો સીધો દોર રહે છે ! જાણે તમે જ એની મા.’

પ્રકાશ : સાચું છે. મને મારી પોતાની મા કરતાં તારીજ માયા વધારે હતી.

મા : અને મને પણ તું મારા પોતાના છોકરા જેવો જ લાગે છે. કોઈ પ્રેમ તો હું એમ જ કહું છું કે મારે પાંચ છોકરા છે.

પ્રકાશ : તું કેટલી ભલી, લાગણીવાળી છે !

મા : ખરે પ્રકાશ, તું જરાક આવો ગયો એટલે એવું સુનું સુનું લાગે છે ! તારી જેલમાંના ત્રાસની વાત સાંભળી તો જીવ ઠેકાણે નહોતો રહેતો. દરેક પળે તું યાદ આવતો, જમવા બેસું એટલે તું સાંભરે અને હાથને કાળીઓ હાથમાં રહી જાય અને મનમાં થાય કે મારા પ્રકાશને તો લુખી સુકી ભાખરી જ ખાવાની હશે. ને રાતે પથારીમાં પડું એટલે થાય કે મારો પ્રકાશ ત્યાં કામળા પર તરફડતો હશે અને હું અહીં તળાઈઓ ઉપર આઝોડું છું.

પ્રકાશ : મા, મા.....આ પ્રેમાળ શબ્દો સાંભળવા જ હું ઉત્સુક હતો.

મા : હું હવે તને છોડવાની જ નથી. જેલમાં તને કાંઈ સારું ખાવાયે મળ્યું નહિ હોય, હવે હું તને ખૂબ ખૂબ ખવડાવવાની છું. તને શ્રીખંડ ભાવે છે ને ?

પ્રકાશ : હા, એમાં પ્રજ્ઞવાનું શું હોય ?

મા : હવે તો તારે અહીંજ રહેવાનું છે. શી દશા થઈ છે બાપ.

પ્રકાશ : કાણ કહે છે ? ઉલટું મને તો લાગે છે કે હું બડો થયો છું.

મા : ખીજું કાંઈ નથી લાગતું કે ? તું આખા જગતને છેતરી શકીશ. પણ મને નહિ. નાનપણથી હું તને તો ઓળખું છું. પણ અત્યા તારી મા કેમ છે ?

પ્રકાશ : એ માંદી છે એમ મેં સાંભળ્યું છે—

મા : કેટલાંય વર્ષો થયાં અમે એ તો મળી પણ શક્યાં નથી. એ ત્યાં હૈદરાબાદમાં ને હું અહીં. કેટલાંયે વર્ષો અમે સાથે રહ્યાં, નહિ ? પણ દેવને એ જોડી ખંડિત કરવી હશે, તે છોકરાંના બાપ ગુજરી ગયા એટલે હૈદરાબાદ છાડી હું અહીં આવી. એ વાતને આજે પંદર વર્ષ થયાં.

પ્રકાશ : તને રોજ એ યાદ કરતી હતી.

મા : પણ એનાં કરમમાં તો દુઃખ જ લખ્યું છે. કદી એણે તો સુખ જોયું નહિ. તારા બાપ પણ એવા અને તું આવો મળવાથી એ તો દુઃખી જ રહી. કેટલાં વર્ષોથી તું એને મળ્યો નથી ?

પ્રકાશ : છેલ્લાં ત્રણ.....

મા : તને સારું લાગે છે આ ? અરે, એ તારી મા છે ને ? માને મળ્યા વગર ચાલે ?

પ્રકાશ : માટેજ તો તને મળવા આવ્યો. તું મા જ છેને?

મા : એથી શું તારું મન વળશે?

પ્રકાશ : પણ મા, તને જોઈને મારી માને મળ્યા જેવું જ મને તો લાગે છે. તારી સાથે બોલું છું ત્યારે મને મારી મા સાથે જ બોલ્યાનો આસ થાય છે અને, તેથી તો હું તને મા કહું છું ને!

મા : એ બધું ખરું. પણ તારી માને શું લાગશે? તું એનો એકનોએક છોકરો ને આમ દૂરનો દૂર કર્યા કરે. એનો જીવ તો તને જ બેવા ઝંખતો હશે.

પ્રકાશ : આ બધું શું હું નથી સમજતો? પણ હું શું કરું? મને શું મારી મા માટે પ્રેમ નથી? એને જઈને મળું—અને મને મળવા માટે તો એ મારી રાત દિવસ વાટ બેતી હશે—એના મનનું સમાધાન કરું, એના જર્જરિત થઈ ગયેલા દેહની સુશ્રુષા કરું અને એની સોડમાં જઈને બધાં પરાક્રમેનાં વર્ણન કરું એવી શું મને ઈચ્છા નહિ થતી હોય? પણ મા, માણસનું મનસ્વતંત્ર હોય છતાં શરીર તો પરિસ્થિતિનું ગુલામ છે.

મા : પણ આ બધાંની બખર તારી માને કેવી રીતે પડે? માના હૃદયની તને કલ્પના નથી.

પ્રકાશ : મને કલ્પના છે. પણ મારી પાસે એનો ઉપાય નથી. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી પહેલો વિચાર બે મને આવ્યો હોય તો એને મળવાનો, પણ એ અશક્ય હતું. હું જેલમાંથી છૂટ્યો નથી, નાડો છું. મને પકડવા માટે છૂપી પોલીસના માણસો ફરે છે. હૈદરાબાદમાં અમારા રહેવાના ઘરની આસપાસ તો કેટલા-એ પોલીસ ફરતા હશે! કારણ એ લોકોને ખાતરી છે કે ગમે ત્યારે પણ હું મારી માંદી માને મળવા ગયા વિના નહિ રહું.

મા : તારા ઘરની આસપાસના પહેરેગીરથી તું ગભરાયો ?
મારો પ્રકાશ એવો બીકણુ છે ?

પ્રકાશ : મા, હું બીકણુ છું એમ તને લાગે છે ? હું
પોલીસથી બીતો નથી, જેલથી બીતો નથી—

મા : તો પછી ?—

પ્રકાશ : આજ સુધી હું આટલીવાર જેલમાં જઈ
આવ્યો પણ કદી નાસી આવ્યો છું ? પણ, આ સમય કેવો છે ?
આપણા દરેક નેતા જેલમાં છે. મારા સેંકડો સાથીદારો અજ્ઞાત-
વાસમાં છે, મારા માર્ગે તેઓ આજે મીટ માંડી રહ્યા છે. એ
લોકોને શું પોતાની માને મળવાનું મન નહિ થતું હોય ? તો પછી
હુંય શું કામ આ નિષ્ફળ આશા હૃદયમાં સેવું મા, મારા ઉપર
કટલી જવાબદારી —

મા : કઈ જવાબદારી ?

પ્રકાશ : જે યુદ્ધને ધાર્યા અંત સુધી પહોંચાડવા ૧૯૩૯ થી
અમે કોંગ્રેસને જોડવા માંગતા હતા તે શરૂ થયે અમારાથી પછવાડે
રહ્યે કેમ ચાલે ? એક અક્ષિત તરીકે મને માને મળવાનો જેટલો
અધિકાર છે તેટલો એક નેતા તરીકે નથી.

મા : તારી સાથે વાદવિવાદ શું કરું ? હું કાંઈ થોડી તારા
જેવી વિકાન છું ? તારો સાથીદાર ગુલાબ હોત તો...

પ્રકાશ : એજ હું તને પૂછવાનો હતો. એ ક્યાં ગયો છે ?

મા : સરકાર એને મહેમાન તરીકે લઈ ગઈ.

પ્રકાશ : મને તો આની ખબર જ નહોતી. ત્યારે આ
લડાઈની ઝાળ આ ઘર સુધી પહોંચી ખરી.

મા : પ્રકાશ, તમને દેશભક્તોને હૃદય જ હોતું નથી.

પ્રકાશ : હોય છે મા, પણ એમાં દેશનું સ્વાતંત્ર્ય પ્રતિ-
નિબિત થયું હોય છે—પણ એ જવા દે મા, હં મા, શિરીષ
તો હવે કોલેજમાં જતો હશે, નહિ ?

મા : હા, નર્યાં શ્રીજ જોઈ દેવો. એવો જ આનંદી અને,
આલે છે એવું કે પ્રછીશ જ નહિ વાત.

પ્રકાશ : અને શામે લમ કર્યાં ?.....

મા : નારે, ના. કેમ ?

પ્રકાશ : ના, થોડીવાર પહેલાં આવ્યો ત્યારે એક છોકરી—
હં, હં. વીણા માટે કહે છે ?

પ્રકાશ : વીણા ? એ કાણ ?

મા : ગુપ્ત વાસમાં છે હમણાં. એનું નામ વીણાદત્ત, એને
તો મેં અહીં રાખી લીધી છે. બહુ માયાળુ છોકરી છે. હમણાં
તો શ્રી પણ આવ્યો છે રજા પર.

પ્રકાશ : ક્યાં છે ? બહાર ગયો છે ?

મા : હા, એમ લાગે છે.

પ્રકાશ : આવશે ને થોડીવારમાં ?

મા : એટલે, તું ક્યાંય બહાર જવાનો છે કે શું ?

પ્રકાશ : હા, મા, મારે એક મહત્વના કામે જવાનું છે.

મા : એટલામાં આવ્યો શું ને ચાલ્યો શું ?

પ્રકાશ : પણ મારે મુંબઈના સહકારીઓને મળવું છે. કામ
પૂર્વ થયે તરત પાછો આવીશ.

મા : એ કાંઈ નહિ. તું એકવાર છટક્યો કે પાછો ક્યારે
આવીશ તે કાણ જાણે ! હું તો તને આજ છોડવાની જ નથી.
મારા શ્રી, ગુલાબ જેવો જ—અરે એથીયે વધારે તને તો ગણતી

આવી છું—તું નજર આગળથી દૂર જાય તો મને ખૂબ દુઃખ થાય છે એની તને ખબર છે ?

પ્રકાશ : પણ મા, શું તને દુઃખી કરવા માટે જ કાંઈ હું આમ કરું છું ?

મા : નહિ તો શું ? તારા વર્તનથી શું મને સુખ થાય છે ?—

પ્રકાશ : તને સુખી કરવાનું મને મન નહિ થતું હોય ? પણ એ બની શકતું નથી. તારું દુઃખ હું સમજું છું. ચાર છોકરાઓમાં એક તરફથી તને સુખ નથી પણ ચાર છોકરાની માનાં દુઃખ ઠરતાંયે ચાળીસકોટિ સંતાનોની માનું દુઃખ—તારી, મારી માની આંખ-માં હું આંસુ ભેડું છું—પણ ભારતીનાં યાચનાશ્રુ ! તું સ્ત્રી છે, માતા છે, માનું દુઃખ તું સમજી શકતી નથી એમ હું કેમ કહી શકું ?

મા : મને તારી ભારતમાતાનું પુરાણ કાંઈ સમજતું નથી. હું તો એટલું સમજું છું કે તમારામાંથી એક પણ દૂર જાય છે તો મારું કાળજું કપાય છે.

પ્રકાશ : મા, અત્યારે એવો સમય છે કે માનાં કપાતાં કાળજી તરફ લક્ષ દેવાને પણ અમને ઝૂરસદ નથી.

મા : પ્રકાશ, પ્રકાશ ! તું આ બોલે છે ?

પ્રકાશ : હા મા, ક્ષમા કર મને. તારા ઉપર મારો પ્રેમ છે પણ એના ઠરતાં મારી એ માતૃભૂમિ મને વધારે વહાલી છે. યુદ્ધ શરૂ થયું છે, હજારો તરણતરણીઓ, વૃધ્ધો, બાળકો જીવ બાજુએ મૂકીને લડે છે. ક્રાંતિના સળગતા યજ્ઞમાં પોતાની જાતનું બલિદાન આપી રહ્યાં છે, એ તને ખબર છે ?.....મારા કેટલાય સોજતીઓ અજ્ઞાત છે, કેટલાય જેલમાં ખદબદે છે અને કેટલાકને તો ફાંસીને માંચડે લટકાવવામાં આવ્યા છે. આવે સમયે હું પાછી

પાની કરું એ દેશદ્રોહ છે. આવતી કાલનું જગત મારો આ દ્રોહ સહન નહિ કરે. મારી સામે આંગળી ચીંધી ભાવિપ્રજ કહેશે કે ‘આ બીકણુ છે.’ તારો પ્રકાશ બીકણુ ગણાશે એ તને ગમશે ?

મા : ના, ના પ્રકાશ !

પ્રકાશ : દરેક મા પોતાનાં સંતાનને આમ રોકી રાખે તો આ થયેલા રક્તપાતનો બદલો કાણુ લેશે ? જે સેંકડો વીરોએ પોતાની જાતનું બલિદાન આપ્યું છે એમને શું લાગશે ? હું જઈશ તો યે તારે ચાર છોકરા છે. પણ જેના બધા છોકરાઓ આ યજ્ઞમાં ખતમ થઈ ગયા છે એમની માતાઓએ કાના મોં સામે જોવાનું ? મા, મા, મને જવા દે. તારી આશીષ—

મા : (ગદ્ગદ કંઠે આશીષ આપે છે) જા. પણ મારા હાથનું આધારે જજે.

પ્રકાશ : (કામલતાથી) મા !

મા : હું તને ભાવે છે એવો શ્રીખંડ કરું છું.

પ્રકાશ : મા, આજ જો હું જવાનો હોઈશ તો પણ મુંબઈ છોડ્યા પહેલાં તને જરૂર મળીશ. (મા અંદર જાય છે)

શ્રી : કાણુ ? પ્રકાશ ?

પ્રકાશ : (ભેટ છે)

શ્રી : કેટલો સુકાઈ ગયો છે ? તારા જેલમાંથી નાસી છૂટ્યાના સમાચાર વાંચી અમે તો ખૂબ જ ખુશ થયાં હતાં, ભાઈ !

પ્રકાશ : કેમ, તારું આર. એ. એફ. કેમ ચાલે છે ?

શ્રી : ચાલે છે. બાકી તું આવ્યો તે સારું થયું. મને ખૂબ જ ઠંડાળો આવ્યો હતો. શામનો તો ઘરમાં પત્તો ન હોય, અને શિરિષને તો તું બરાબર ઓળખે છે ! હવે તું આવ્યો.....

પ્રકાશ : હું કાંઈ રહેવા માટે નથી આવ્યો.

શ્રી : એટલે ?

પ્રકાશ : હમણાં જ જવાનો છું. મા અંદર શ્રીખંડ ઠરવા ગઈ છે એટલે હું રોકાયો છું. માને આંખો ભરી ભરીને નિહાળવા આવ્યો હતો હું તો.

શ્રી : પણ એવું તે શું મહત્વનું કામ છે કે આમ વર્તાવર્તી ભાગવું છે ?

પ્રકાશ : તને એ નહિ સમજાય.

શ્રી : કેમ નહિ, ભલા ?

પ્રકાશ : જે સરકારનો હું દુશ્મન છું એનો જ તું નમ્ર સેવક છે. તને મારાં કાર્યનું મહત્વ કેમ સમજાય ?

શ્રી : કેમ નહિ સમજાય ? હું કાંઈ માણસ નથી ? મને ભાવના નથી ? સરકારી નોકરી લીધી એટલે ભાવનાઓનું પણ શું લીલાઈ ઠરવું પડે છે ?

પ્રકાશ : તો આજ નિઃશસ્ત્ર હિંદી સ્ત્રી બાળકો પર.....

શ્રી : નાઈલાજ છીએ માટે અમને આમ વર્તવું પડે છે. પણ પ્રત્યેક હિંદીનાં હૃદયમાં માતૃભૂમિ માટે પ્રેમ તો હોય છે જ. અને, તમે કદી અમારા માટે વિચાર કર્યો છે ? અમારી ભાવનાઓને તમારી ભાવનાઓ સાથે સરખાવી છે ?

પ્રકાશ : ના, એવો પ્રયત્ન અમે કદી કર્યો જ નથી.

શ્રી : મેં ત્રણ વર્ષ લડાઈમાં ગાળ્યાં છે. એક હોંશિયાર ફ્લાઇંગ લેફ્ટેનન્ટ તરીકે મેં ખ્યાતિ મેળવી છે. ઘણા ચાંદ અને સ્ટ્રાઈપ મેળવ્યાં છે ! પણ આપણે કાંઈક ભૂલ કરી છે એમ મને હંમેશા લાગ્યા ઠરતું. જે કલ્પનાને હૃદયમાં રાખીને હું રણાંગણમાં ગયો એ કલ્પનાના તો પહેલે સપાટે જ ચૂરેચૂરા ગઈ ગયા. યુદ્ધમેદાનમાં

પણુ ગોરા કાળાનો ભેદ તો હતો જ. ડગલે ને પગલે અમારું માનભંગ થતું. એમને અમારી લાગણીઓની પરવા નહોતી, એમને તો અમારું કૌશલ્ય વેચાતું જોઈતું હતું—અમારી આકૃતિ જોઈતી હતી—મેં રજા માટે અરજી કરી પણુ મને રજા આપવામાં ન આવી કારણ કે મારી સાથેના એક ગોરા આંધકારીને લગ્નમાં જવા માટે રજા જોઈતી હતી. આવું શા માટે? કારણ હું કાળો માણસ. જે સમયે મારી મા માંદી હતી, હરેક પળે મારી આવવાની વાટ જોતી તે બેઠી હતી, એ વખતે હું બર્લિન પર બૉબ ફ્રેંકતો હતો, પણુ મારો જીવ તો મારી મા પાસે હતો. એ અરસામાં અકસ્માત થયો—

પ્રકાશ : અકસ્માત? કાને તને?

શ્રી : કાંઈ વિશેષ નથી, માત્ર મારો ડાબો હાથ નકામો થયો અને મને રજા આપવામાં આવી.

પ્રકાશ : કાયમને માટે?

શ્રી : હા, પણુ મેં ઘરમાં કોઈને કહ્યું નથી. હું જે દિવસે આવ્યો એજ દિવસે અહીં ક્રાંતિની આગ સળગી અને ખરું કહું, એ જોઈને હું અંબઈ ગયો. આટલા દિવસથી હું બધું જોઉં છું. સરકારે ચલાવેલા રાક્ષસી અત્યાચારો જોઈ મારો જીવ ભડકે બળે છે. આ હું કદી સહન નહિ કરી શકું. મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખ, અને તારી યોજનામાં મને પણુ ભળવા દે. જે કામમાં જીવનું વધારેમાં વધારે જોખમ હોય એવું કામ મને સોંપજે. આ નામોશીભર્યાં જીવનનો મને ભયંકર કંટાળો આવ્યો છે. આ નાદાન સરકારની ત્રણ, ત્રણ વર્ષ ગુલામગીરી કરીને જે પાપ મેં વહેણું છે તે પાપ મારાં ઘોડીથી મારે ધોવું પડશે.

પ્રકાશ : તારી કેવા વખતે મદદ મળી! તેં ક્રાંત્રેસ રેડિયો વિષે સાંભળ્યું જ હશે. એ રેડિયો એક છોકરી ચલાવતી હતી.

એને કાલે જ પકડવામાં આવી છે, એની ખોટ તું પૂરીશ? જોજે જીવનું જોખમ છે.

શ્રી : હું તૈયાર છું. લડાઈના હવાઈજહાજના પાયલટ તરિકે કામ કરતાં શરીરના જોખમનો મેં કદી ભય રાખ્યો નથી. એ રેડિયો ઉપરથી હું સરકારનાં કાળાં કૃત્યો પોકારી પોકારીને કહીશ. સૈનિક અને જનતા વચ્ચે જે એક ભોંત ઊભી કરવામાં આવી છે તે તોડી પાડીશ.

પ્રકાશ : તો આ સરનામું લે. (એક કાગળ આપે છે) અને અને તો અત્યારે ને અત્યારેજ જા. મારા સહકારીઓ ત્યાં હશે, અને ત્યાંનો સંજ્ઞા શબ્દ ધ્યાનમાં રાખજે, ‘આઝાદ હિંદ’ માને કહીને જા. શું કામ એ કહીશ નહિ. અને આમ જો, મને અહીં આવીને વિગતવાર સમાચાર આપજો.

શ્રી : હું માને કહીને આવું છું. (ભય છે)

શિરીષ : (હાથમાં રેકૉર્ડ લઈને) પ્રકાશ.....?

પ્રકાશ : શિરીષ ! You naughty boy. (એને ભેટે છે)

શિરીષ : તું કેટલો ખરાબ છે ?

પ્રકાશ : કેમ ?

શિરીષ : છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી તેં મોં પણ દેખાડ્યું નથી.

પ્રકાશ : અરે પણ ગાંડા, હું તો જેલમાં હતો.

શિરીષ : પણ જેલમાંથી છૂટતાંની સાથે તો આવીએ ને ?

પ્રકાશ : મારી પાછળ છૂપી પોલીસ પડી હતી.

શિરીષ : ત્યારે તો રહેવામાં કાંઈ હરકત નથી ને ?

પ્રકાશ : તને નહિ હોય પણ સરકારને તો છે.

શિરીષ : ત્યારે વીણા કેમ રહી છે ?

પ્રકાશ : વીણા ?

શિરીષ : વીણા દત્ત. ચિતાગોંગ શસ્ત્રાગાર મંડળની...

પ્રકાશ : હા, હા. હવે ધ્યાનમાં આવ્યું. (વીણા પ્રવેશ કરે છે)

શિરીષ : આ આવ્યાં. વીણાબહેન, તમારું સો વર્ષનું આયુષ્ય છે. તમારે પ્રકાશને મળવું હતું ને ? એની સાથે ખૂબ ખૂબ વાતો કરવી હતી ને ? આ એ આવ્યો છે.

વીણા : પ્રકાશ !—

શિરીષ : જેનું નામ અમારા ઘરમાં હંમેશ ગાજતું હોય છે તે મોટો નેતા છે. અને પ્રકાશ, આ વીણા દત્ત. એમના વિષેની બધી માહિતી તને ખબર જ હશે.

વીણા : (પ્રકાશને) ઓ ! ત્યારે તો મેં તમને ઓળખ્યા નહિ.

પ્રકાશ : એમાં શું ? એવો ગોટાળો તો ઘણીવાર થાય છે, અને એ તો સામાન્ય ગોટાળો હતો.

વીણા : મુંબઈમાં આજે જ આવ્યા ?

પ્રકાશ : હા, આજે જ આવ્યો.

શિરીષ : જુઓ દેશભક્ત મંડળીના સભાસદો ! મારું કામ પુરું થયું છે, માટે હવે હું કપડાં બદલવા બહાર છું ત્યાં સુધી ભારત-માતા, ગુલામગીરી, શૂંબલા એ વિષે તમારું જુસ્સાભેર ભાષણ ચલાવો. (જતાં જતાં) પ્રકાશ, તું માને મળ્યો ?

પ્રકાશ : ક્યારનોએ. (શિરીષ અંદર જાય છે) બહુ મસ્કરો થઈ ગયો છે.

વીણા : પ્રકાશ, તમે જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા છો એ સાંભળી લોકો કેટલા હર્ષવિલા બની ગયા છે ! સાથે સાથે મને પણ આનંદ થાય છે. તમારી જોડ બહુ સાલતી હતી. ગુલાબ તમને ખૂબ યાદ કરતા હતા. અને જનતાને તો આજ તમારા નેતૃત્વની ખૂબ જરૂર છે.

પ્રકાશ : માટે તો જેલમાંથી નાસવું પડ્યું ને.

વીણા : તમે જખરું સાહસ ખેડ્યું.

પ્રકાશ : એમાં સાહસ શેનું? સાહસ અને ત્યાગ તો મને જેલમાંથી નાસી જવા માટે મદદ કરનાર વીરોના. એમનાં નામો તો જગતમાં કદી નહિ જણાય, પણ આવા અલૌકિક વીરોના ત્યાગ અને સાહસ ઉપર જ હું જીવું છું. હારતોરાતું માન એમને ભાગે નથી, પણ આવા હજારો અજ્ઞાત વીરોએ પોતાનાં રક્તથી આ ક્રાંતિનો હોમકુંડ પ્રજ્વલિત રાખ્યો છે.

વીણા : પણ પ્રકાશ, આ લડાઈમાં જે મૃત્યુ પામ્યા છે એ લોકોને મૃત્યુના છેલ્લા શ્વાસે આપણી માતૃભૂમિની આઝાદી ખાતર એમનું આ બલિદાન છે એ ભાન થવાથી હર્ષ થયો હશે કે પછી આટઆટલાં બલિદાન દેવાયાં છતાં યા આટઆટલું લોહી છંટાયા પછી પણ સ્વાતંત્ર્ય મળતું નથી એ વિચારે વિષાદનાં આંસુ સારતા હશે.

પ્રકાશ : કોણ જાણે! પણ આટલું લોહી રેડાવાથી કાંઈ સ્વાતંત્ર્ય મળતું નથી. આ રક્તપાતનો કોઈ હિસાબ નથી. સ્વાતંત્ર્યના વિચાર માત્રથી પ્રેરાઈને જ્યારે લાખો હિંદીઓ પોતાના રક્તની અંજલિ ભારતભૂમિને અર્પશે ત્યારે જ આ ગુલામ પ્રજાએ કરેલાં અઘોર પાપો ધોવાશે અને માતૃભૂમિ સ્વતંત્ર થશે.

વીણા : પણ પ્રકાશ! જે આબાલવૃદ્ધે પોતાનું જીવન આ યુદ્ધમાં સમર્પણ કર્યું—તેઓ તો અમર થયા—મુક્ત થયા.

પ્રકાશ : ના, તેઓ મુક્ત થયા નથી. એમનો દેહ ભલેને પડ્યો પણ આત્મા તો આપણી આસપાસ ધ્રુમતો હશે. એમની અધૂરી આશાઓનાં ભૂતો અહીં જ ભમતા હશે. પણ, એમને મુક્ત કોણ કરશે? જે મહેરબા હૃદયપૂંજમાં પોષીને તેઓ લજ્યા એ કોણ પૂરી કરશે?

(પ્રકાશની આંખમાં ઝળઝળાયાં આવે છે-એ લૂછે છે)

વીણા : નહિ, એ આંસુ ન લૂછશો. સચ્ચક્તવીર પૂજનાં એ તો ફૂલો છે.

પ્રકાશ : વીરપૂજ ? એ અમરાત્માઓની પૂજ માટે આ અશ્રુ નિરૂપયોગી છે. એમની પૂજ માટે તો રક્તનું અર્ધ આપવું પડશે.

વીણા : તમારું કહેવું ખરું છે, પ્રકાશ, પણ જેલમાંથી નાહા પછી તમે ક્યાં હતા ? અમે બધાં તો તમારી ખૂબ રાહ જોતાં હતાં. કોઈપણ પળે તમે આવી ચડશો એમ માની લોકોની આંખો ચારે કાર તમારી શોધમાં ફરતી હતી.

પ્રકાશ : સાચી વાત, પણ મારે માથે તો ઘણાં કામો હતાં. વિખરાઈ ગયેલી યુદ્ધની સંઘટના પાછી મજબૂત કરવાની હતી-જનતાને નવો ઉત્સાહ આપવાનો હતો.

વીણા : હં.

પ્રકાશ : ‘ચલે જવ’ એજ એમનો એક મંત્ર છે. જનતાની બધી આશા-આકાંક્ષા આ ઠરાવ ઉપર કેન્દ્રીત થઈ હતી.

વીણા : પણ પ્રકાશ, મેં સાંભળ્યું છે કે જેલમાં તમને ખૂબ કષ્ટ પડ્યું.

પ્રકાશ : મને તો કષ્ટ ભોગવાની ટેવ છે.

વીણા : આ વખતે સરકારે તમને ખૂબ જ ત્રાસ આપ્યો ખરું ?

પ્રકાશ : એ તો આ છાપાંવાળાઓ નકામી અતિશયોક્તિ કરતા હશે.

વીણા : પણ તમારી તબીયત જ કહે છે ને. (પ્રકાશ હસે છે) હસો છો શું ? તમને આ કષ્ટ કાંઈજ લાગતું નથી ? આ કનડગતનો સરકાર પાસે જરૂર જવાબ લેવો જોઈએ.

પ્રકાશ : કાણુ જવાબ આપવાનું હતું? વીણા, આજસુધી કદી સત્તાધારીઓએ જવાબ આપ્યો છે? ચિમ્બળમાં આપણી મા, બહેનો પર ગુજરવામાં આવેલા અમાનુષિ અભ્યાચારનો એમણે ક્યારે જવાબ આપ્યો છે? શિરીષકુમાર જેવા કામળ છોકરા ઉપર ગોળીઓ છોડવામાં આવી તેનો ઉત્તર આપણને મળ્યો? કોતવાલ જેવા રતનને વિના મોતે મારી નાખ્યો એનો ઉત્તર કાણુ લેશે?

વીણા : પણ આપણે જવાબ માગ્યો છે જ ક્યારે?

પ્રકાશ : વીણા, આપણે ગુલામ છીએ. ગુલામોને જવાબ લેવાનો અધિકાર જ ક્યાં છે?

વીણા : અધિકાર હોય છે. કાયદાની કલમમાં કદાચ નહિ હોય, પણ કાયદાની કલમો માણસે જ ઘડી છે ને? ગુલામોને જવાબ પૂછવાનો તો અધિકાર હોય છે પણ હિંમત નથી હોતી. પણ, જવા દો એ રાજકારણ. તમારા ક્ષીણ થયેલા દેહને નાહક ત્રાસ થશે.

પ્રકાશ : બાકી તમને પહેલીજવાર જોયાં સારે વિચારમાં જ પડી ગયો. મને લાગ્યું. કે—

વીણા : શું લાગ્યું?

પ્રકાશ : કે તમો શામનાં પત્ની હશે.

વીણા : છી છી! ગમે તે શું બોલો છો!

પ્રકાશ : એનું આજકાલ કેમ ચાલે છે?

વીણા : એમનું વળી શું ચાલવાનું? મગજ સિવાય બીજું બધું જ ચાલે છે. બાકી એમની પાર્ટીની તો મને ખૂબ નવાઈ લાગે છે. ગર્ભ કલસુધી એ લોકોનું કામગારોમાં અને યુવાનીઓમાં કેટલું વજન પડતું! આટલું હોવા છતાં પણ રશિયા ખાતર એ

લોકોએ હાથમાં આવેલી સુવર્ણતક ગુમાવી. પણ, આ ભૂલ ખાતર એમને ઘણું શોષણ પડશે.

પ્રકાશ : એ તો સ્વાભાવિક છે. પાર્ટી વિષેની એ લોકોની કલ્પના ઘણી વિચિત્ર છે. એમને હિંદુસ્તાનમાં સમાજવાદ જોઈએ છે, પણ તે રશિયાની રીતે. અને અમારે એજ જોઈતું નથી. અમને તો, અમારું સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાન જોઈએ છે. આપણો દેશ પરવશ પડ્યો હોય એવે વખતે જગતનાં બધાં કામગારવર્ગનાં બધારણનાં વખાણ કરવાં એ અમને રૂચતું નથી. અમને અમારો દેશ જોઈએ છે, અમારી રાષ્ટ્રભાષા જોઈએ, છે, અમારો ઇતિહાસ, અમારી સંસ્કૃતિ જોઈએ છે અને સર્વાના વિકાસની આડે આવનારાં સર્વ બંધનો તોડવા માટે સમાજવાદ જોઈએ છે.

વીણા : તમારું કહેવું ખરું છે.

પ્રકાશ : અમારે સામ્યવાદ જોઈએ છે તે હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિને રૂચકર. રશિયાની જમીનમાં ઉછરેલો વિદેશી છોડ અમારે ન જોઈએ. જે ક્ષણે કાંગ્રેસે ‘કરો યા મરો’નો આદેશ કર્યો તેજ ક્ષણે અમારા પક્ષે આ લડાઈમાં ઝંપલાવ્યું પણ આ ક્રામ્યુનીસ્ટોને તો સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ કરતાં લોકયુદ્ધ અને રટેલીનના આદેશોની જ કિંમત વધારે છે.

શ્રી : પ્રકાશ! હું જાઉં છું. (શ્રી જાય છે. મા પ્રકાશને ખૂબ પાડે છે, પ્રકાશ જાય છે ને વીણા એની પીઠ તરફ થોડીવાર જોઈ રહે છે).
(પહોડો પડે છે અને તરતજ ખૂલે છે.)

૨

[સ્થળ એજ-સત્તવઠ પણ એજ-પહેલા પ્રવેશ પછી ત્રણ ચાર દિવસ પછીનો પ્રસંગ. સમય-સવાર. પહોડો ખૂલે છે એ વખતે રંગભૂમિ ઉપર કોઈ નથી. પ્રવેશદ્વાર ખોલી શિરીય દાખલ થાય છે અને બહાર ઉભેલી કલ્પનાને અંદર ખેંચી લાવે છે.]

શિરીષ : આવને અંદર. આમ વહુની જેમ શરમાય છે શું ?

કદપના : (શિરીષની નવપરિણિત વહુ) એમ તો હું હજુ નવી પરણેલી વહુ જ છું ને !

શિરીષ : અરે, હાં. ભૂલીજ ગયો હું તો ! આપણાં આજે જ લગ્ન થયાં, કેમ ?

કદપના : આવો મોટો ફેરફાર જીવનમાં થયો છે છતાં તમને તેની અસર નથી.

શિરીષ : માટેજ થતું હતું કે આજે આમ બધું વિચિત્ર કેમ લાગે છે ! કાંઈ મોટી મુર્ખાઈ કરી હોય એમ આજે લાગ્યા કરે છે.

કદપના : મારી સાથે લગ્ન કરવાથી આમ થતું હશે.

શિરીષ : મારાં મનની તને કેમ ખબર પડી ?

કદપના : તારા મનમાં જ છું ને હું.

શિરીષ : બાકી ગમે તે કહે કદપના, રજીસ્ટર કચેરીના કારકુન સામે લગ્નનાં સોગંદ લેતાં કાંઈ જુદા જ જગતમાં હું વિહાર કરી રહ્યો છું એમ મને લાગતું હતું, અને થતું હતું કે માનસરોવરના કાંઠા પર હું બેસો છું, ધવલહીમ તુષાર મારા મસ્તક ઉપર પડી રહ્યો છે. આજુબાજુના વૃક્ષો પરનાં પંખીઓ મધુર ગાન ગાઈ રહ્યાં છે : અને સરોવરમાં ખીલેલાં કમળોની મંદમધુર સુવાસ મને ગુંગળાવી રહી છે. અહાહા ! તને શું લાગ્યું હતું એ વખતે ?

કદપના : (નાટકી રીતે) શું કહું, પ્રિયતમ ! જ્યારે તારો હાથ હાથમાં લીધો ત્યારે હું ગાંડા માણસોનાં દવાખાનામાં બેઠી છું એમ લાગ્યું અને થયું કે આજુબાજુ બત બતના ગાંડા શોર મચાવી રહ્યા છે. એ લોકોએ ફેંકેલા પત્થરો મારા મસ્તક ઉપર

વાગે છે અને એમાંનો એક ગાંડો મારો હાથ હાથમાં લઈ કાંઈક બડબડી રહ્યો છે અને એ બડબડાટ પછી મેં જોયું તો તું સામે જ ઊભેલો—અહાહા..... (હસે છે)

શિરીષ : અને કહે છે કે સ્ત્રીઓને આત્મા હોય છે ! પણ મારાં રમ્ય સ્વપ્ન ઉપર તેં તો પાણી ફેરવ્યું.

કદપના : (નાટકી રીતે) પ્રિયતમ ! પાણી સિવાય બીજું શું છે મારા હાથમાં ?

શિરીષ : બસ, બસ હવે. સમજઈ તારી અક્કલ. પણ તું ઊભી કેમ રહી છે ? એસને.

કદપના : મને બીક લાગે છે.

શિરીષ : બીક શાની ?

કદપના : તારી મા મને શું કહેશે ?

શિરીષ : વહુ વળી. બીજું શું કહે ?

કદપના : એવો લુચ્ચો છે તું ! માને પહેલેથી આ વાત જણાવતાં શું થતું હતું તને ?

શિરીષ : ન કરે નારાયણને ન્યાતના પ્રશ્નને લીધે એણે ના પાડી તો ?

કદપના : પણ એ ગુસ્સે તો નહિ થાય ને ?

શિરીષ : ધાર કે ગુસ્સે થઈ તો પણ આપણાં લગ્ન થોડાં રહ થવાનાં છે ? અને મારી માતા ખૂબ લાગણીવાળી છે. ઊભી રહે, હું માને જ બોલાવું છું. મા...ઓ...મા ! જો કદપના, તું આ રૂમમાં સંતોષ બ. હું ઈશારો કરું એટલે તારે આવવાનું. (કદપના સંતાપે છે)

મા : કેમ અધ્યા શિરીષ ?

શિરીષ : મા, હું તને આજ ચક્રિત કરી નાંખવાનો છું.
કહે જોઈએ શાને માટે ?

મા : રમતમાં ઈનામ મળ્યું હશે.

શિરીષ : છટ્, એ તો હજુ વાર છે.

મા : તો...કહું ?

શિરીષ : હા, કહે જોઈએ.

મા : ગુલાબની ખબર કાઢી હશે.

શિરીષ : ના. એ પણ નહિ.

મા : મને ખબર નથી. તું જ કહે જોઈએ.

શિરીષ : કહેતો નથી, ખતાવું જ છું. જોશે એટલે તું એક-
દમ ચક્રિત થઈ જઈશ. આંખો મીંચી જોઈએ. (મા આંખ મીંચે છે.
કલ્પના આવે છે) હાં, ઊંચાડ.

મા : (કલ્પનાને જોઈને) આ કોણ ?

શિરીષ : તારી વહુ—

મા : એટલે—?

શિરીષ : એટલે મારી ધર્મપત્ની. (કલ્પનાને) પગે લાગ
સાસુજીને. (કલ્પના પગે લાગે છે)

મા : અરે, આ તું શું કહે છે ? ક્યારે પરણ્યો ?

શિરીષ : આજે જ. અમારી કોલેજમાં છે. પણ અમારા
લગ્ન માટે આના પિતાજીની પરવાનગી ન હતી. અને તું પણ
આપશે કે કેમ એ શંકા હતી—એ આપણી નાતની નથી.

મા : નાતની નથી ?

શિરીષ : મા, ગુસ્સે થઈશ નહિ. પણ તું જ હંમેશ કહેતી
હતી ને કે માણસાઈ કેં જાત ઉપર આધાર રાખતી નથી. અને

સાચું કહું, એ બહુ પ્રેમાળ છે. એને રસોષ કરતાં પણ આવડે છે. મા, ગુસ્સે થઇ મારા ઉપર ?

મા : ના, શિરીષ, હું તારા પર ગુસ્સે થઇ શકતી જ નથી. ગુસ્સે નથી થઇ પણ મને ખરાબ તો લાગ્યું છે. મને લાગતું હતું કે તારો મારા પર પ્રેમ છે અને તું મારાથી કંઈજ છૂપાવશે નહીં પણ એ અભિમાન આજે નાશ પામ્યું.

શિરીષ : મા !

કદપના : (માના પગમાં માથું મુકીને) ના મા, આમનો કાંઈ જ વાંક નથી. મારો છે. મેં જ એમને લગ્ન કરવાની ફરજ પાડી. જોઈએ તે શિક્ષા કરવી હોય તે મને કરો પણ આ ચરણેથી દૂર કરશો નહિ.

મા : (એને બહાણીને) ના છોકરી, હું કાંઈ ગુસ્સે થઇ નથી.

શિરીષ : તું ગુસ્સે થાય તો હરકત નહિ પણ તારા આવા શબ્દો કાળજી કરી નાંખે છે.

મા : ના, હું ગુસ્સે થઇ નથી. હસ જોઈએ હવે ! ગમે તેમ હોય તો પણ તું વહુ છે. પહેલી વહેલી આ ઘરની લક્ષ્મી છે. હું ઘરમાં જઈ બધી તૈયારી કરી આવું, ત્યાં સુધી તું એને બધું ઘર બતાવ.

શિરીષ : જોયુંને કદપના, માડું કહેવું ખરું પડ્યું ને ?

કદપના : એમાં કાંઈ ફૂલાઈ જવાની જરૂર નથી. એ તો સાસુજીના ઉદાર દિલનું પરિણામ છે.

શિરીષ : વાહ ભઈ વાહ ! અત્યારથી જ સાસુનો પક્ષ લેવા માંડી કે ? (ખીસ્સામાંથી સિગરેટ કાઢી સળગાવે છે)

કદપના : આ શું !

શિરીષ : અંગ્રેજીમાં એને સિગરેટ કહે છે. ગુજરાતીમાં એનો પ્રતિશબ્દ—

કદપના : એ મેં તને નહોતું પ્રજ્ઞ્યું.

શિરીષ : ત્યારે એ કેમ તૈયાર કરે છે એ તું પ્રજ્ઞ્ય છે ?

કદપના : તારું દોઢડહાપણુ શરૂ થયું કે પાછું ? મેં શું શરત કરી હતી કે લગ્ન પછી કદી તારે સિગરેટ નહિ પીવી.

શિરીષ : અને એ તને ખરું લાગ્યું ? મેં લગ્ન પહેલાં તો તને જોઈએ તેટલાં વચનો આપ્યાં હશે, પણ એ તો હવે ઇતિહાસ માં નોંધાઈ ગયાં. ચૂંટણી પહેલાંનાં જાહેરનામાં અને લગ્ન પહેલાંનાં વચનો કદી ખરાં હોતાં નથી.

કદપના : આમ બોલવાથી હું કાંઈ ફસાવાની નથી સમજ્યો ? નાંખી દે એ સિગરેટ.

શિરીષ : તારો શોક્યપર બહુ જખરો રોષ લાગે છે, પણ આ ઓઠને બીજું કાંઈ મળે ત્યાંસુધી—

કદપના : ખસ હવે, વાયડાઈની હદ થઈ—તું સિગરેટ નાંખી દઈશ કે નહિ ?

શિરીષ : જરૂર, પણ એ પુરી થશે ત્યારે—મારા ઉપર ગુસ્સે થઈ લાગે છે.....

કદપના : હવે મારા ગુસ્સાની તને શી પરવા ? હવે તો હું તારા તાબામાં આવીને ! હું જ મુખી. તારાં મધુર વચનોથી ભોળવાઈ જઈને સોનાની બળ પાણીમાં નાંખી. મારું ગળું મેં જ કાપ્યું.

શિરીષ : સ્ત્રીઓને તો પોતાનું અને પારકાનું ગળું કાપવાની ટેવ જ હોય છે.

કદપના : હા, હા. હોય છે—(કુચકાં બરે છે)

શિરીષ : પણ આમ રહે છે શું કામ ? આ જો સિગરેટ નાંખી દીધી. ખરેખર! સ્ત્રીઓનું રડવું જોડુકમી ભયું છે. અરે, પણ આમ ઉંચું જો ને ! મારી.....(પાસે જાય છે)

કદપના : (તરછેડીને) કાંઈ જરૂર નથી. હવે બધું મને સમ-જાયું છે. કહેતો હતો કે ‘મારો તારા પર પ્રેમ છે’-તારા પ્રેમ ખાતર હું ગમે તે કરીશ—

શિરીષ : અરે, પણ હજુએ કાણુ ના પાડે છે ? બોલ, શું કરીને મારા પ્રેમની તને ખાતરી કરાવું ? ઇંગ્લેંડ જઈને ચર્ચીલની ચીરટ ખેંચી કાઢું ? અમેરિકા જઈ રૂઝવેલ્ટનો ખરડો થાખડી આવું ? કે રશિયા જઈ સ્ટેલિનની મૂછો ખેંચુ, બોલ ?

કદપના : મને તારી મશ્કરી નથી જોઈતી.

શિરીષ : હજુ ખાતરી નથી થતી ? ઊભી રહે, રસ્તા પર જઈને લોકચુક્તના અંક જ વેચી બતાવું છું—

કદપના : ખસ કહું છું ને.....

શિરીષ : આ જો કદપના, તું મારા હૃદયની સ્વામિની છે— તારા સિવાય હવે મારું અસ્તિત્વ નથી. બટાટા વિના જેમ બટાટા-વડાંને સ્વાદ નથી, ક્રીમ અને ફ્રેસપાવડર વિના જેમ કુમારિકાના ચહેરાની કિંમત નથી, બહેન વિના જેમ આપણા કૉમરેડોને મજા નથી અને લાંબા કાન સિવાય જેમ ગધેડાની શોભા નથી—તારા સિવાય આ સંસારમાં રસ નથી.

કદપના : કાંઈ સાંભળશે.....

શિરીષ : (નાટકીયશૈલી) પ્રિયતમે ! મારો તારા પર પ્રેમ છે. આકાશ, પાતાળ, જળ, અગ્નિ—(હાથની સિગરેટ બતાવી)—ના સોગંદ ઉપર કહું છું કે બળદને જ્યાંસુધી શીંગડાં ઉગ્યા કરશે, જ્યાંસુધી ઘેટાંને ઉન આગ્યા કરશે, અને જ્યાંસુધી પુરુષોને મૂછો ઉગ્યા

કરશે ત્યાંસુધી મારો તારા ઉપર પ્રેમ રહેશે. (પાસે જાય છે અને શ્રી-પ્રવેશ કરે છે.)

શ્રી : અરે, અરે, દિવાનખાનાને જાણે રંગમંચ કરી નાખ્યું છે ! છતે દિવસે ગમે તે છોકરી સાથે આમ.....

શિરીષ : ગમે તે છોકરી સાથે નહીં, મારી પત્ની સાથે.

શ્રી : એટલે ? આ શું ગોટાળો છે ?

શિરીષ : આ કાંઈ ગોટાળો નથી. આ મારી પત્ની કુલ્પના અને, કુલ્પના ! આ મારો મોટોભાઈ શ્રીનીવાસ, ક્લાઈન લેફ્ટેનન્ટ.

શ્રી : એમ કે ! ત્યારે આખરે તેં લગ્ન કર્યાં એમ કહે ને ?

શિરીષ : વાહરે, એટલે ? આવી દીવા જેવી મારી વહુ ઊભી છે છતાં યે તું આવો પ્રશ્ન પૂછે છે ?

શ્રી : પણ અલ્યા, અમે ત્રણે ભાઈઓ કુંવારા રહ્યા ને તું લગ્ન કરીને નિશ્ચિત થયો.

શિરીષ : લગ્ન કરીને નિશ્ચિત ! અરે ઉલટો ચિંતામાં પડ્યો. આ આટલી ભારે ભેડી પગમાં પડીને. ને આમ જો; તું લશ્કરમાં એટલે લગ્ન કરવા તૈયાર નહિ, શામ કૉમ્યુનિસ્ટ એટલે એને તો પરણવાની ગરજ જ નથી. ગુલાબે તો રાષ્ટ્રને જીવન અર્પણ કર્યું છે ત્યારે છેવટે રહ્યો હું. થયું કે આપણે જ આ કાર્ય કરીને વંશવૃદ્ધિ કરીએ.

શ્રી : પણ એને માટે આવાં જાનાં લગ્ન કરવાની શી જરૂર હતી ?—

શિરીષ : એ તો તમને બધાંને આશ્ચર્યચકિત કરવા ! અને કેમ તું ચકિત થયો કે નહિ ?

શ્રી : હા, થયો તો ખરો ! પણ શિરીષ, આ તારો College Love લાગે છે.

શિરીષ : એવો મૂર્ખ પ્રશ્ન પૂછીને તો તું કૉલેજનું અપમાન કરે છે. પ્રેમને યોષવા માટે કૉલેજ જેવું સુખ સગવડવાળું એકે સ્થાન નથી. પહેલાં ડીપ્રીકલ્ટીઝ, પછી નોટસ, સાથે ફરવું અને પછી ઇરાનીની હોટલમાં ફેમીલીઝમ. આવી છે, કૉલેજના પ્રભુચની ચઢતી ભાંજણી. અરે, લગભગ દરેક છોકરાછોકરી આને ખાતર જ કૉલેજમાં આવે છે.

કલ્પના : તારી.....

શિરીષ : માઈં સહભાગ્ય !

શ્રી : પણ શિરીષ, તારો આ પ્રેમ ફટલામો ?

શિરીષ : કાંઈ નક્કી આંકડો યાદ નથી.

શ્રી : તારી હોંમતને પણ ધન્ય છે. આટલીવાર પ્રેમમાં પડ્યો તોયે.....

શિરીષ : ધીરજ છોડી નહિ. ખરું ને ? પડ્યો તેથી ગભરાઉં એવો હું કાંઈ ચૂંટણી માટે ઊભો રહેલો ઉમેદવાર થોડો જ છું ?

કલ્પના : હા, પણ આમાં તારૂં ડીપોઝીટ ક્યાં જમ થવાનું છે ?

શિરીષ : હું પણ એજ કહું છું ને. માણસે બધું છોડવું પણ હોંમત હારવી નહિ.

શ્રી : પણ, માએ આને જોઈ ?

શિરીષ : હા વળી—

શ્રી : એનો શો મત છે ?

શિરીષ : માલ પસંદ પડ્યો એને.

કલ્પના : (ચિડવાઈને) આ શું, શિરીષ ?

શ્રી : અધ્યા, પ્રકાશ આવ્યો ?

શિરીષ : હમણાં થોડીવાર પહેલાં જ હું તો આવ્યો. પણ, એ હજુ આવ્યો લાગતો નથી.

શ્રી : એ આવે એટલે એને મેડી પર મોકલજે. (ઘરમાં જાય છે)

શિરીષ : મારી રૂમ જોવી છે કે ? રાણી સરકાર આવવાનાં જતાં એટલે બરાબર શણગારી રાખી છે.

કલ્પના : તને જોયો એટલે જ બસ છે. પણ ખરેખર ! શિરીષ, તારી આંખમાં એવું શું બદ્ધ છે કે જેથી હું આટલી ગાંડી થઈ છું ?

વીણા : શિરીષ—

શિરીષ : આવો વીણાબહેન—

વીણા : (ઇસારાથી પૂછે છે). આ કોણ છે ?

શિરીષ : આ સૌભાગ્યવતી કલ્પના શિરીષ.

વીણા : બઓ, બઓ. મસ્કરીને પણ હદ હોય છે.

શિરીષ : લો, આજકાલ ખરી વાત ઉપર પણ કોઈને વિશ્વાસ નથી હોતો. કલ્પના, તારું મંગળસૂત્ર એમને બતાવ. (કલ્પના મંગળસૂત્ર બતાવે છે) થઈ ખાતરી ? બાકી વીણાબહેન, મંગળસૂત્ર એ જેમ વિવાહિત સ્ત્રીઓનો ટ્રેડમાર્ક છે એમ વિવાહિત પુરુષો માટે પણ કાંઈ હોવું જોઈએ ખરુંને ?

વીણા : શા માટે ?

શિરીષ : નહિ તો કુંવારો પુરુષ કયો અને પરણેલો કયો એ આજકાલની સ્ત્રીઓને ખબર પડતી નથી, અને ફોફટની બિચારા પુરુષને વળગે છે અને પછી જ્યારે એને ખબર પડે છે કે આ તો પાંચ છોકરાંનો બાપ છે, ત્યારે એને દોષ દે છે.

વીણા : પણ આજકાલની છોકરીઓ પણ ઓછી નથી હોતી. લગ્ન થયાં હોય છતાં મંગળસૂત્ર ન દેખાય એવો પ્રયત્ન કરે છે.

શિરીષ : હું પણ એકવાર એમ કસાયેલો. કુમારિકા સમજી

એક છોકરી ઉપર પ્રેમ કયો અને એ તો ખરી રીતે મારા જેવડા છોકરાની મા હતી.

કદપના : હવે આવી વાતોની ચે હદ થઈ. આમની ઓળખાણ તો કરાવો.

શિરીષ : અરે હા, હું તો ભૂલી જ ગયો! જોયું વીણાબહેન, આટલા માટે જ હું કહું છું કે માણસે લગ્ન ન કરવાં—હં, આમનું નામ વીણા હત. બહુ મોટી વ્યક્તિ છે. પણ એમની ખાખત સર્વ માહિતી બહાર કહેવાની સગવડ નથી. ચાલ, અંદર હું તને કહું.

વીણા : તમને અંદર જવાને કાંઈક બહાનું જોઈતું હતું, ખરું?

શિરીષ : ના, ના. પણ, વીણાબહેન, થોડીવાર પહેલાં ઉતાવળાં ઉતાવળાં ક્યાં ગયાં હતાં ?

વીણા : અમારા મંડળના કાર્યાલયમાં ગઈ હતી.

શિરીષ : ગુલાબના કાંઈ સમાચાર—

વીણા : ના, હજુ તો કાંઈ નથી. એમને કઈજેલમાં મૂક્યા છે એ પણ ખબર નથી પડતી. પ્રકાશ આવ્યા ?

શિરીષ : ઓત્તારીની, જે આવે છે તે બિચારા પ્રકાશની જ કાળજી કરતા આવે છે. એના કરતાં કોઈ મારી તો ખબર પૂછો.

કદપના : પણ શિરીષ, તેં મને પ્રકાશ કે ગુલાબની તો કાંઈજ વાત કરી નહિ.

શિરીષ : એ તો હું તને કહીશ. તું ચાલ અંદર (એને અંદર લઈ જાય છે.)

શામ : (પ્ર. ક.) વીણા, ઓ વીણા.....

વીણા : આ શું? આમ જુઓ કેમ પાડો છો ?

શામ : I am very glad Vina! મને ખૂબ આનંદ થાય છે આજે. મન નાચી ઊડે છે.

વીણા : પણ એવું તે શું બન્યું છે ?

શામ : કહે જોઈએ ?

વીણા : ગુલાબના કાંઈ ખબર મળ્યા હશે.

શામ : છટ્ !

વીણા : કૉમ્યુનીસ્ટ પાર્ટીએ આ યુદ્ધમાં ભાગ લેવાનું ઠરાવ્યું હશે.

શામ : એ શું આનંદની વાત છે ?

વીણા : તો પછી તમે જ કહો ને.

શામ : કહું ? તું તો સાંભળીને એકદમ ખુશ થઈ જઈશ. પણ, તું મને ધનામ શું આપીશ ?

વીણા : હું શું ધનામ આપું ? મારી પાસે શું છે ?

શામ : ઘણું છે. વીણા, સરકારે તારા પરનું વૉરંટ રદ કર્યું ! આ શું વીણા ? મેં આટલા આનંદની વાત કહી ને તને હર્ષ નથી થતો ?

વીણા : હર્ષ શાનો ? આટલા દિવસ છૂપા વેશમાં હતી. છતાં સ્વતંત્ર હતી. હવે છૂટી થઈ ને ગુલામ થઈ. ના શામકાંત, હર્ષ-આનંદ જેવી વસ્તુ જ મારાં ભાગ્યમાં લખાયેલી નથી.

શામ : પણ આજે તો તારાં અભિનંદનાર્થે અમારી પાર્ટી તરફથી સભા છે. તારે આવવું જ પડશે.

વીણા : માફ કરો, હું નહિ આવી શકું. મને અધિકાર નથી. મેં એવું શું મહાભારત કાર્ય કર્યું છે ?

શામ : પણ તારે મારી ખાતર આવવું જ પડશે.

વીણા : તમારે અભિનંદન જ આપવાં છે ને, તો પછી સરકારની જેલ તોડી બહાર આવેલા પ્રકાશને આપો અને પછી મને આગ્રહ કરો.

શામ : પણ વીણા, અભિનંદન કેને આપવાનાં ? અભિનંદન તો સાચા વીરને ઘટે—જેલમાંથી નાસી છૂટેલાને કરપોકને નહિ.

વીણા : બીકણુ ? કેણુ બીકણુ ? શામકાંત, તમે આમ બોલી જ કેમ શકો છો. પ્રકાશ જેલમાંથી નાસી આવ્યા તે એમના જીવન માટે નહિ પણ સમગ્ર જનતાને આશ્વાસન આપવા માટે—તમે કૉમ્યુનીસ્ટો એને નાસી છૂટ્યો છે એમ કહી હલકો પાડો—છતાંએ ભાવિ ઇતિહાસ તો એમનાં ગૌરવનો જ ઉલ્લેખ કરશે.

શામ : જવા દે એ વાદવિવાદ. આપણી વાત કર ને. મેં કહી એ બાબતમાં, આટલું તો માનવું પડશે.

વીણા : ના શામકાંત, એ નહિ બની શકે. મારે જનતા સામે પ્રત્યક્ષ નથી આવવું, પરોક્ષ રહીને કાર્ય કરવું છે. બીજું કાંઈ માગો.

શામ : માગુ ? જો—માગ્યા પછી ના કહીશ. પછીથી ફરી જઈશ.

વીણા : માગો તો ખરા.

શામ : તું, મને તો તું જ જોઈએ છે.

વીણા : (આશ્ચર્યથી) શું ?

શામ : જન્મભર તારો જ સાથ જોઈએ છે, આવીશને ?

વીણા : શામકાંત, મોખટો માગ્યો—પણ કેટલો ભયંકર ?

શામ : તું ગુસ્સે થઈ ?

વીણા : ના.

શામ : જે પળે મેં તને આ ઘરમાં જોઈ તેજ પળથી મેં તને મારું હૃદય સોંપ્યું છે.

વીણા : મને આનો ખ્યાલ જ ન હતો.

શામ : તારા પર સરકારી વૉરંટ હોવા છતાં તને રાખી—

વીણા : ખરેખર, એ તો મહાન ઉપકાર ઠર્યો.

શામ : આપણા મિલનની આડે તાર' સરકારી વૉરંટ આવશે એમ ધારી એ વૉરંટ રદ કરાવ્યું.

વીણા : સાચેજ, તમારા કરેલા ઉપકારનું માપ કાઢવું મુશ્કેલ છે. પણ જે વસ્તુ પર મારો હક્ક નથી એ હું તમને કેમ આપી શકું?

શામ : એટલે ?

વીણા : શામકાંત, તમે મને પ્રછયું અને મારે એ માગણી નકારી કાઢવાનો વખત આવ્યો. હું મારી રહી નથી. આ શરીર ઉપર મારી સત્તા નથી.

શામ : મારી આ માગણી આવી રીતે નકારવામાં આવશે એની મને કલ્પના ન હતી.

વીણા : હું અસહાય છું.

શામ : આવાં બહાનાં કાઢી છટકી જવાની તમને સ્ત્રીઓને ટેવ હોય છે. પણ મને ખબર છે કે તે' મને શા માટે ના પાડી.

વીણા : એમ ?

શામ : હા, હું કૉમ્યુનિસ્ટ છું માટે.

વીણા : ના.

શામ : પણ. હું તને એટલી તો ખાતરી આપું છું કે આપણા રાજક્રિય મતભેદ સંસારની આડે નહિ આવે.

વીણા : એ કારણ જ નથી શામકાંત. મારા હૃદયનું તો મેં ક્યારનુંય દાન દઈ દીધું છે. આપેલું દાન પાછું લેવું એ આપણી સંસ્કૃતિ નથી.

શામ : ના, ના. શું કહે છે ? એ મહાપુરુષનું નામ તો કહે.

વીણા : હું એ નહિ કહી શકું.

શામ : કેમ વારું ?

વીણા : કારણ એ એક તપશ્ચર્યા છે. મેં દાન તો દીધું છે પણ, એમણે એ સ્વીકાર્યું છે કે નહિ એની મને ખબર નથી.

શામ : તો તો એ મૂર્ખાઈ છે.

વીણા : ના, એ તો માનસપૂજા છે.

શામ : માનસપૂજા ?

વીણા : દેવના ચરણે પડનાર ફૂલો બદલો માગતાં નથી. એ ચરણના સ્પર્શ માત્રથી જ એમનું અંગ પુલકિત થાય છે. ભલેને માત્ર ક્ષણભર જ દિવ્યત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય પણ, એ એક ક્ષણ માટે પણ આપણું જીવન સાર્થક થયું એજ એક ભાવના એમનાં કામળ હૃદયે વસી રહે છે.

શામ : પણ જે પ્રેમની ખાતરી નથી એની પાછળ પ્રાણ પછાડવાનો શો અર્થ ?

વીણા : તમને ખરું કહું, શામકાંત ? તમને પ્રેમ એટલે શું એ ખબર જ નથી. પ્રેમ મનના સમાધાન ખાતર હોય છે. ઘણી-વાર જે વ્યક્તિ પર આપણે પ્રાણ કરતાં પણ અધિક સ્નેહ રાખીએ છીએ એ વ્યક્તિને તો ખબર પણ હોતી નથી. જીવનના અંત સુધી એ અવ્યક્ત અને અકળ પ્રેમમાં જ વ્યક્ત અને સકળ જીવનની સાર્થકતા રહે છે.

શામ : એ તો આપણને એકાદી વસ્તુ આપવી ન હોય ત્યારે આવું તત્ત્વજ્ઞાન સૂઝે છે. વીણા ! મને સાચે જ આશા હતી કે તું મારી માગણી સ્વીકારીશ. આપણા સંસારના મધુર સ્વપ્નો રચવામાં મેં અનેક રાત્રિનાં જાગરણો કર્યાં છે. આજસુધી હું એકાંકિ જીવન જીવતો આવ્યો છું; અને આજે જ્યારે—

વીણા : શામકાંત—

શામ : તારી હા માનથી આજસુધી સુઠા રહેલા વૃક્ષને કુંપળો ફૂટશે. આજસુધી નિઃશબ્દ બનેલા મારા જીવનમાં કાઈ અલૌકિક મધુર ગાનના સ્વરો ગુંજી ઉઠશે. મારું જીવન સાર્થક કરવું તારા જ હાથમાં છે. વીણા, કરીશને આટલું ?

વીણા : શામકાંત ! તમારા આવા શબ્દો સાંભળીને મને મારા ઉપર ગુસ્સો આવે છે. તમે મને ગમો છો, ખૂબ ખૂબ ગમો છો પણ તમે માગેલું આપવાને હું અસમર્થ છું. તમે મારા ઉપર કરેલો ઉપકારપુંજ મારી દષ્ટિ સામે ઊભો હોવા છતાં મારે ના પાડવી પડે છે.

શામ : ફેટલો નિરાશ કર્યો તેં મને. વાર ! ત્યારે હવે મારે આખર સુધી એકાકિ જ પ્રવાસ કરવો રહ્યો. બિલકુલ એકાકિ.

વીણા : તમારું દુઃખ હું સમજી શકું છું. પણ—

શામ : એ બધું વ્યર્થ વીણા ! પણ આયુષ્ય વિષમ વિષ જેવું ઝેરી છે, એમ મને તેં આજે બતાવ્યું. આખા જગતની હોળી માણસ સદન કરી શકે પણ એનાં હૈયામાં પોષાયેલી પ્રેમની હોળી—સાચે જ અસહ્ય છે !

વીણા : શામકાંત, મને ક્ષમા કરો.

શામ : વીણા, આ હૈયાંની ગૂંચ ઘણી વિચિત્ર હોય છે. એને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો હૃદય ચિરાઈ જાય છે...

વીણા : નહિ શામકાંત, આવું બોલીને મારાં દુઃખી હૃદયને વધારે દુઃખી નહિ કરશો.

શામ : દુઃખ ? અને તને ? ખરી વેદના તો અહીં થાય છે. શિકારના સીનામાં મારેલું બાણ કાઢતી વખતે શિકારીને પીડા નથી થતી, શિકારને થાય છે.

વીણા : નહિ શામકાંત, મારી ભાવનાની આમ અવગણના

ન કરો. ભલે તમે મારા પર ગુસ્સે થાઓ પણ મને તિરસ્કારશો નહિ.

શામ : ના, હું તારા પર ગુસ્સે નહિ થાઉં, અને, તારો તિરસ્કાર પણ હું નહિ કરી શકું. મને એવો શો અધિકાર છે ? મારે તો મારી જાત ઉપર જ ગુસ્સે થવાનું રહ્યું અને મારી જાત-ને જ તિરસ્કારવી પણ રહી. (ચાલ્યો જાય છે)

વીણા : (સ્વગત) પ્રકાશ, તમારું તેજસ્વી અને વિશાલ જીવન જોયા પછી અને હૃદયમાં તમારી મૂંગી પૂજા કર્યા પછી અન્ય કોઈને આ હૃદય અર્પવાની ઇચ્છા પણ મને કેમ થાય ?

[બારણા પર ટક ટક અવાજ થાય છે. પ્રકાશ મીલીટરી વેશમાં પ્રવેશ કરે છે]

પ્રકાશ : May I come in ?

વીણા : Yes, come in.

પ્રકાશ : આ ઘર મિ. ગુલાબ—

વીણા : હા, પણ એ અહીં નથી.

પ્રકાશ : એ મેં તમને પૂછ્યું નહોતું. પ્રકાશ અહીં જ છે એમ અમને ખબર પડી છે.

વીણા : તમે કાણ છો ?

પ્રકાશ : હું મધ્યવર્તી સરકારનો ખાસ છૂપી પોલીસનો આધિકારી છું. પ્રકાશ અહીં જ છે એમ અમને ખાતરી છે માટે જ હું અહીં આવ્યો છું.

વીણા : આપનો ફેરો અફળ જશે એમ મને લાગે છે. એ અહીં નથી. ફાવે તો તમે આપું ઘર ભેઠ શકો છો.

પ્રકાશ : એ તો કરવું જ પડશે પણ પ્રકાશ વિષે તમને કાંઈ માહિતી નથી મળી ?

વીણા : ના, મને કશી જ ખબર નથી.

પ્રકાશ : તમે સાચું કહો છો ?

વીણા : હું એકજવાર બોલું છું ને તે સત્ય બોલું છું.

પ્રકાશ : હું હમણાં સાબીત કરી બતાવું કે પ્રકાશ અહીં છે તે—

વીણા : અહીં ?

પ્રકાશ : આજ દિવાખાનામાં.

વીણા : આ દિવાનખાનામાં ?

પ્રકાશ : હા, તમારી સામે જ (હટ કાઢે છે અને દાઢી મૂકે ઉતારે છે)

વીણા : પ્રકાશ !

પ્રકાશ : છે ને પ્રકાશ અહીં જ ?

વીણા : અત્યાર સુધી અ'ધાર' હતું. પણ તમે આન્યા ને આખું ઘર ઝળઝળી બિડ્યું.

પ્રકાશ : પણ વીણા, તું યે મને ન ઓળખી શકી ?

વીણા : કેવી રીતે ઓળખું ? કેવો વેશ કર્યો હતો !

પ્રકાશ : હું વેશાંતર ખરાબર કરી શકું છું કે નહિ એની મારે ખાતરી કરી જોવી હતી.

વીણા : એટલે તમારો ક્યાંય જવાનો વિચાર છે કે શું ?

પ્રકાશ : હા, વીણા.

વીણા : ક્યાં ?

પ્રકાશ : નેપાળ.

વીણા : ત્યાં વળી શું કરવા ?

પ્રકાશ : આઝાદ ફ્રોન તૈયાર કરવા.

વીણા : આઝાદ ફ્રોન ?

પ્રકાશ : એ મારું એક સ્વપ્ન છે. નેપાળની સરહદ પર અમે કુંભ બોલી છે, ત્યાં યુવાનોને લશ્કરી તાલીમ આપવાનો મારો

વિચાર છે. સુભાષબાબુ જે પ્રયોગ સરહદ બહાર કરી રહ્યા છે તેજ અમે હિંદુસ્તાનમાં કરવા માગીએ છીએ.

વીણા : અને, એ સ્વપ્ન સાચું પડશે ?

પ્રકાશ : તે તો કેમ કહી શકાય ? પ્રયત્ન કરવો એ આપણા હાથમાં છે.

વીણા : ના, ના. તમે અહીં રહીને જે કરવું હોય તે કરો.

પ્રકાશ : એમ તે કાંઈ બને ?

વીણા : પણ પ્રકાશ. તમે જશો તો આ યુદ્ધની યોજનાઓ કાણ ઘડશે ?

પ્રકાશ : એ મેં ઘડી રાખી છે ! થોડા દિવસ જો હું નહિ હોઉં તો મારા સહકારીઓ તો છે જ-જીવના જોખમે આ કાર્યને તેઓ પાર પહોંચાડશે જ.

વીણા : પણ આ પોષાક ક્યાંથી લાવ્યા ?

પ્રકાશ : મારો એક મિત્ર લશ્કરમાં છે એની પાસેથી.

વીણા : પ્રકાશ, તમને એક આનંદની વાત કહેવાની

પ્રકાશ : કહેને—

વીણા : મારા ઉપરનું વૉરન્ટ રદ થયું.

પ્રકાશ : ખરેખર ? આ સાંભળી ખૂબ આનંદ થયો.

વીણા : અને, શિરીષે લગ્ન કર્યાં.

પ્રકાશ : અરે વાહ ! એ ક્યાં છે ?

વીણા : અંદર. મા પાસે. તમે માને નહિ મળો ?

પ્રકાશ : મળીશને ! પણ મને લય છે. હું ક્યાંય જવાનો છું એમ જો માને ખબર પડશે તો એ મને છોડશે જ નહિ.

વીણા : અને ખરું કહું ! તમારી તબિયત જોખને તો મને પણ તમે જાઓ એ રુચતું નથી.

પ્રકાશ : તું પણ આમ કરે છે એ આશ્ચર્યની વાત છે.

વીણા : તમને હજુ સ્ત્રીહૃદયની કલ્પના નથી. પ્રકાશ ! હું તમારું ધ્યેય, આકાંક્ષા, એ સર્વ જાણું છું પણ—

પ્રકાશ : પણ શું ?

વીણા : પણ જે વ્યક્તિ આપણને ગમે એ આપણાથી દૂર ન જાય એમ દરેક સ્ત્રીને લાગ્યા કરે છે.

પ્રકાશ : પણ વીણા, સ્ત્રીઓનું હૃદય પુરુષોના પ્રેમમાં મર્યાદિત થયેલું હોય છે. જ્યારે, પુરુષોની મહત્વાકાંક્ષામાં આખું વિશ્વ સમાયેલું હોય છે. સ્ત્રીઓ પ્રેમને જુએ છે, પુરુષો પરાક્રમને.

વીણા : પણ પુરુષોને પરાક્રમ કરવાની સ્ફૂર્તિ આપનાર સ્ત્રીઓજ હોય છે. સ્ત્રીઓના ત્યાગમાં જ પુરુષોના પરાક્રમની સફળતા રહેલી હોય છે.

પ્રકાશ : માટે જ તેં થોડીવાર પહેલાં જવાની ના કહી ખરું ?

વીણા : એ મારી ભૂલ હતી, પ્રકાશ ! તમે ખુશીથી જાઓ. હું તમને નહિ રોકું. તમારાં પરાક્રમનાં ગાન દરથીજ સાંભળીને હું આનંદ માણીશ. પણ, આ ગાંડી પ્રીત ..... (જલ કરડે છે)

પ્રકાશ : વીણા !

વીણા : ક્ષમા કરો, પ્રકાશ ! જે વાત કહેવી નહિ એમ મેં નક્કી કર્યું હતું, જે વાતનો એક શબ્દ સરખો પણ ઉચ્ચારવો નહિ એમ મેં મારી જીભને કહ્યું હતું, એ મેં ઊર્મિના આવેશમાં કહી નાંખ્યું. તમે ગુસ્સે તો થયા નથીને ?

પ્રકાશ : ના વીણા ! જે ગુન્હો તેં કર્યો છે એ ગુન્હો થોડે અંશે મેં પણ કર્યો છે.

વીણા : પ્રકાશ, ખરેખર ?

પ્રકાશ : સાચે જ. આ વાત મારી મેળે હું તને કહેવાનો ન હતો. પણ આજ તેંજ વિષય કાઢ્યો તેથી ઠંડું છું. વીણા, મારા તારા પર પ્રેમ છે એમ કહેવામાં મને અભિમાન લાગે છે.

વીણા : પ્રકાશ, આજ હું કૃતાર્થ થઈ. જે આશા આજસુધી મેં હૃદયમાં રાખી તે પૂર્ણ થઈ. હું સ્વપ્નમાં તો નથી ને ?

પ્રકાશ : ના વીણા.....

વીણા : પણ પ્રકાશ, તમારે આજેજ નીકળવું પડશે ?

પ્રકાશ : હા.....

વીણી : એટલે અમારો તમારા ઉપર કાંઈજ હક્ક નથી, કેમ ?

પ્રકાશ : છેને ? તારો મારા પર હક્ક છે, માનો મારા પર હક્ક છે; પણ એ બેનાં કરતાં એ ભારતમાતાનો મારા ઉપર વિશેષ હક્ક છે.

વીણા : પ્રકાશ, આપણો પ્રેમ સફળ થશે કે ?

પ્રકાશ : કેમ કહી શકાય ? આપણે ગુલામ છીએ, આપણને પ્રેમ કરવાનો એ અધિકાર નથી. આપણો દેશ પરતંત્ર હોય ત્યાં સુધી કાંઈપણ બતનો આનંદ માણવાનો આપણને હક્ક નથી.

વીણા : એટલે સ્વાતંત્ર્ય મળશે ત્યાંસુધી આપણો પ્રેમ અપૂર્ણ રહેશે ?

પ્રકાશ : હા. વીણા! આપણું યુદ્ધ શરૂ થયું છે. આ યુદ્ધમાંથી ઉદ્ધવનાર સ્વાતંત્ર્યની ખાતર આપણો પ્રેમ આપણે ઘડીભર ભૂલી જવો બેઠાએ.

વીણા : પણ હું કંઈ તમારા માર્ગમાં નહિ આવું. આપણે એક બનીને લડીશું. બેલગામ પાસે મીલીટરી ટ્રેન ઉથલાવનારા, અને બીજાં અનેક પરાક્રમોની પાછળ રહેલી શક્તિ કાણ હતી ?

પ્રકાશ : તું હતી, વીણા ?

વીણા : હા, રંગમહેલમાં પ્રણયચેષ્ટા કરીને પ્રિયકરનું મન રીઝવનાર સ્ત્રીઓ પણ વખત આવે પ્રિયતમ સાથે ઊભી રહીને લડી શકે છે. સ્ત્રીઓની કામળતા સમય આવે વજ્રની કડોરતા

ધારણુ કરી શકે છે. પોતાના એક છેકરાનું આ લડાઈમાં બલિદાન દેવાયા છતાં બીજને હસતે મોંએ મેદાનમાં મોકલનારી કેટલીએ મા આજે મળી આવે છે. પોતાના પતિને ખાતર જોલનિવાસ કરનાર કેટલીએ પત્નીઓનાં નામ નોંધી શકાય તેમ છે. ભૂમિગત રહી સરકાર સામે ઝુંબેશ ઉઠાવનાર અનેક અરૂણા અસફલલી આપણે ત્યાં છે. આવતી કાલના જગતની નાયિકાઓની આપણે ત્યાં જોટ નથી.

પ્રકાશ : એજ આવતી કાલના જગતની તું નાયિકા છે. ક્રાંતિકાલ આવો જ હોય છે. આવા હજારો પ્રણય જ્યારે અફલ જશે, હજારો સંસાર જ્યારે ઉજ્જડ થશે, ત્યારે એ અફળતામાંથી અને એ ઉજ્જડ સંસારની ચિતામાંથી સ્વાતંત્ર્યનો સાદ કાને પડશે ! કેમ, મારા પર રીસ ચઢી ?

વીણા : ના પ્રકાશ, તમારા પર ગુસ્સો થઈ શકે એમજ નથી. હું મોહવશ થઈ હતી. પણ, તમે મને સાચો માર્ગ દાખવ્યો.

પ્રકાશ : તું કેટલી ખાનદાન છે, વીણા !

વીણા : આ ખાનદાનીનો યશ તમને ઘટે છે. તમારું વ્યક્તિત્વ એટલું મહાન છે કે એની સામે તો મારા જેવી હજારો વીણા ઓવારી નાંખી શકાય.

પ્રકાશ : નહિ, વીણા ! હું એવો મહાન નથી. તારી સાથે મેં પ્રેમ બાંધ્યો પણ સાથે સાથે તરત જ અહીંથી જવાના મન-સૂઆ કરવા લાગ્યો.

વીણા : પણ એમાં તમારો વાંક નથી. પરિસ્થિતિ ખરાબ છે, અને હું તો મારી મેળે જ તમારે ચરણે આવી છું.

પ્રકાશ : વીણા, આ આપણું આખરી મિલન તો નહિ હોય !

વીણા : ભગવાન જાણે. પણ, જો આપણે ફરી એકવાર પણ

મળીશું તો એક સર્વશ્રેષ્ઠ માનવ પુરુષે મારી સાથે પ્રીત બાંધી છે એ વિચાર માત્રથી મારું મન નાચી ઊઠશે. તમે ખુશીથી જાઓ, અને તમારાં કાર્યમાં મગ્ન રહો. કદાચ કાર્યની મસ્તીમાં વિસરી જાઓ તો પણ વિશ્રાંતિના સમયે મને સંભારજો. પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ અધિક મમત્વ રાખનાર કોઈ એક યુવતી જગતમાં છે અને પોતાના પ્રિયકરનાં પરાક્રમે જાણી એ અભિમાન લે છે એ લક્ષમાં રાખજો.

પ્રકાશ : તને હું કેમ કરી ભૂલી શકું ? જંગ હવે જામ્યું છે, આજે નહિ તો આવતી કાલે આપણો દેશ આઝાદ થશે, એ સ્વતંત્ર ભારતના એક સૈનિક તરિકે તો હું તને ચોક્કસ મળવા આવીશ—

વીણા : ને ત્યારે, નેત્રોની દીવીમાં હૃદયની વાટ પરાવીને આ વીર પુરુષનું સ્વાગત કરવા હું બારણે ઊભી રહીશ—

પ્રકાશ : ત્યારે એ દીવીના પ્રકાશમાં આંખોથી ટપકતાં આનંદાશ્રુઓને સાક્ષી રાખી આપણે અન્યોઅન્યને સ્વીકાર કરીશું. વીણા, આપણે અભિન્ન છીએ—અવિભક્ત છીએ, અને રહીશું. વીણા, તું મારું એક કામ કરીશ ?

વીણા : કહોને ?

પ્રકાશ : મારા આ કાગળો આપણી ગુપ્ત કચેરીમાં પહોંચતા કરીશ ?

વીણા : જરૂર.

પ્રકાશ : એ ઘણા મહત્વના છે, હં ! હું જાતે જ ગયો હોત પણ મારે હજી એ ત્રણ બીજાં કામ પતાવવાનાં છે.

[પ્રકાશ કાગળો આપે છે. વીણા કમરે બોસે છે]

વીણા : હું તમારી સાથે સ્ટેશન ઉપર આવું ?

પ્રકાશ : ના, એમાં જોખમ છે. તું ન આવે તો સારું.

વીણા : ઠીક, તો! બેસીકર રહેજો. હું આ કાગળ પહોંચતા કરીશ. [શામ પ્રવેશ કરે છે]

પ્રકાશ : શામ !

શામ : તું અહીં ?

પ્રકાશ : એટલે ?

શામ : તારા પર સરકારી વૉરંટ હોવા છતાં તું અહીં આવવાની હામ બીડીશ એમ મેં નહોતું ધાર્યું.

વીણા : જેમણે જેલમાંથી નાસી છૂટવાનું એકવાર સાહસ એડ્યું છે તેમને મન આ કેં બહુ મહત્વની વાત નથી.

શામ : એમ નહિ. પણ, આ ઘરની સલામતીનો તો એણે વિચાર કરવો હતો !

વીણા : પણ મારા પર જ્યારે વૉરંટ હતું ત્યારે શું હું અહીં નહોતી રહેતી ?

શામ : તારી વાત જુદી હતી. આ તો.....

પ્રકાશ : જરાએ ગભરાઈશ નહીં. હું હંમણાં જ જવાનો છું. મારાથી અહીં લાંબો સમય રહી શકાય એમ જ નથી.

શામ : વખત વિચારીને લડાઈ શરૂ કરવી હતી ને.

વીણા : લડાઈ કાંઈ શરૂ કરવી પડતી નથી. એ તો આપો-આપ જ શરૂ થાય છે.

શામ : રશિયાએ જો આ યુધ્ધમાં અંપલાવ્યું ન હોત તો અમે યુધ્ધએદાનમાં જઈને ગોળીઓ અટકાવી હોત.

વીણા : એકદરે તમને સ્વાતંત્ર્ય કરતાં રશિયાનું મહત્વ વધારે લાગે છે, ખરું !

શામ : હા ! કારણ કે રશિયા એ સમાજવાદનું કેન્દ્ર છે.

પ્રકાશ : એ અમને કબ્બલ છે. પણ રશિયા એટલે જ સમાજવાદ, એ અમને કબ્બલ નથી. અકિતસ્વાતંત્ર્ય એ સમાજવાદનો પ્રાણ છે અને રશિયાના વાદમાં આનો અભાવ તરી આવે છે. યુધ્ધ શરૂ થયું ત્યારથીજ અમારી ભૂમિકા તો યુદ્ધ વિરૂધ્ધની જ હતી.

શામ : તો પછી તમે ૧૯૩૯ માં લડાઈ કેમ બહાર ન કરી ?

પ્રકાશ : કારણ કે અમારે તો આખી ફ્રાંસેસને આ લડાઈમાં સામેલ કરવી હતી. અને, આ સામ્રાજ્યવાદી યુધ્ધનું સમાજવાદી ક્રાંતિમાં રૂપાંતર કરવું એવો પણ આની પાછળ અમારો હેતુ હતો.

શામ : પણ ફ્રાંસેસે અત્યાચારીઓને ક્યારથી સાથ આપ્યો ? આ તમારું ઘાતકી ધોરણ શું ફ્રાંસેસની અહિંસાની વ્યાખ્યામાં સમાઈ જાય છે ?

પ્રકાશ : હિંસા, અહિંસા પર વાદવિવાદ કરવાનો અમને વખત નથી. યુધ્ધમાં તો સર્વ કાંઈ ક્ષમ્ય હોય છે.

વીણા : અમારો માર્ગ કદાચિત જુદો હશે. પણ છેલ્લાં ચાળીસ વર્ષથી અમારે માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનારા એ મહાત્મા ‘ચલે જવ’ ની ઘોષણા જોટી ન કરે અને એટલા માટે આ યુધ્ધ શરૂ થયું છે. એ મહાત્માની યોગ્યતા એટલી ઉચ્ચ છે કે એના શબ્દ ખાતર હજારો વીરોએ પોતાના સર્વસ્વનું અલિદાન આપવું પડશે.

શામ : પણ આવતી કાલે ગાંધીજીએ તમારા આ કૃત્યને જો નિષેધ ગણ્યું તો ?—

પ્રકાશ : તો એ અવગણના અમે સહન કરી લઈશું. કાલે ઉઠીને ભલે એમણે અમને અનુમોદન ન આપ્યું કે અમે ભોગવેલી યાતના જોઈને એક આંસુ પણ નહિ સાચું તો અમને જોડું નહિ લાગે.

શામ : તો પછી આ હઠ શા માટે ? જેના શબ્દ ખાતર તમે આટલા પ્રાણ પાથરીને લડો છો છતાં એમને તમારી પરવા પણ નથી. ઉલટું 'તમે કોંગ્રેસનો દ્રોહ ઠર્યો છે' એમ તમને કહેશે.....

પ્રકાશ : ખરો દ્રોહ તો તમે જ કર્યો છે. આ યુદ્ધવીરોને તમે ડરપોક ઠરાવ્યા. દેશ બહાર જઈને આઝાદ હિંદસેના તૈયાર કરનાર સુભાષબાણને તમે દેશદ્રોહી ઠરાવ્યા. ખરો દેશદ્રોહી તો તમે કોમ્યુનીસ્ટો જ છો. તમારાં કાળાં કૃત્યનો જવાબ આજનું હિંદ નહીં માગે પણ આવતી કાલનું આઝાદ હિંદ તો જરૂર માગશે.

શામ : અને શું તમારી પાસે નહિ માગે ?

પ્રકાશ : અમારી પાસે જવાબ માગવાનો હક્ક ફક્ત કોંગ્રેસને જ છે. એના સર્વશ્રેષ્ઠ ન્યાયાસન સમક્ષ અમે ફરિયાદ કરીશું અને કહીશું કે અમે જે કાંઈ કર્યું એમાં ભૂલ હોય તો એ અમારી ભૂલ છે અને જો યશ હોય તો એ કોંગ્રેસનો છે.

પ્રકાશ : વીણા, હું જાઉં છું. ફરી મળાય ત્યારે ખરું.

(વીણા પ્રકાશને જતા ભેદ રહે છે.)

શામ : (વીણા તરફ ફરીને) હવે મને સમજ પડી કે તે મને કેમ ના પાડી. પ્રકાશના પ્રેમને ખાતર તે મને ના પાડી. એના ઉપર તારો અનહદ પ્રેમ છે, ખરું ?

વીણા : એમાં શું કહેવાનું હોય ?

શામ : એની ખાતર તું ગમે તે કરીશ ?

વીણા : ચોક્કસ.

શામ : ધાર કે એને પકડવા પોલીસ સ્ટેશન ઉપર જાય તો ?

વીણા : કેવી રીતે ? પોલીસને કાણ કહેશે ?

શામ : ધાર કે મેં ખબર આપી તો ?

વીણા : આવી મસ્કરી શું કરો છો ?

શામ : મને મસ્કરી કરવાની ટેવ જ નથી. (ટેલીફોન તરફ વળે છે)

વીણા : તમે શું કરો છો ?

શામ : ટેલીફોન. છૂપી પોલીસે પ્રકાશને જે પકડી આપે તેને દસહજારનું ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું છે.

વીણા : પૈસા ખાતર તમે મિત્રનો જીવ બેશો ?

શામ : માત્ર પૈસાને ખાતર નહિ—એમ કરવાનું બીજું પણ એક કારણ છે. (નંબર ફેરવે છે) હલો.

વીણા : શામકાંત ! આવું ભયંકર કૃત્ય... (શામ ટેલીફોનમાં બોલવાનો યત્ન કરે છે). તો પછી મારે આખરી માર્ગ ગ્રહણ કરવો પડશે. [પિસ્તોલ કાઢે છે અને એ જ વખતે પ્રકાશે આપેલા કાગળો પકી જાય છે. એ વાંકી વળે છે એ અરસામાં શામ પિસ્તોલ ખેંચી લઇ કાગળો ઉંચકી લે છે] આપી દો એ કાગળો.

શામ : (કાગળો વાંચીને) ઓહો, પ્રકાશની યોજનાના કાગળો ! I am damn lucky. આંધળો જ્યારે એક આંખ માગે છે ત્યારે દેવ એને બે આંખ આપે છે. અરજા ! હું જાઉં છું.

વીણા : ક્યાં જાઓ છો ?

શામ : પોલીસ ઓફિસમાં. કમિશ્નરને આવા કાગળો ખૂબ ગમે છે ! હવે મને કાણ રોકી શકશે ?

વીણા : શામકાંત, પ્રકાશે કેટલા વિશ્વાસ ઉપર આ કાગળો મને આપ્યા હતા.

શામ : તને આ જોઈએ છે ?

વીણા : હા.

શામ : પણ એક શરતે—

વીણા : શી શરત ?

શામ : નજીવી છે. મારી સાથે લગ્ન કરવાની.

વીણા આ શું બોલ્યા?

શામ : તને એ પસંદ નથી? (જવા માંડે છે)

વીણા : ઊભા રહો, શામકાંત. હું તમારી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છું. પ્રકાશની ધ્યેયસિધ્ધિ ખાતર હું તમારી સાથે શું પણ એક મહદા સાથે પણ લગ્ન કરીશ.

શામ : તો પછી નક્કી. આવતી કાલે સવારે વૈદિક પદ્ધતિથી.....

વીણા : આવતી કાલે.....

શામ : ઠીક ત્યારે, હું ખઉં છું. કાલે સવારે તૈયાર રહેજે, નહીં તો આગળો પોલીસને સોંપવામાં આવશે. સમજી? (શામકાંત જાય છે)

વીણા : (સ્વગત) પ્રકાશ! મને ક્ષમા કરો. મારે વચનભંગ કરવો પડે છે. પણ પ્રિયતમ! તમારા જીવન ખાતર, તમારા કાર્યની સિધ્ધિ ખાતર હું એ કરું છું. તમારું જીવન અને કાર્ય એટલાં કિંમતી છે કે જેને માટે હજારો વીણાએ પોતાનાં જીવનની કુરબાની કરવી પડશે. (કલ્પના પ્રવેશે છે)

કલ્પના : વોણાબહેન! વીણાબહેન! કેમ આમ નિરાશ થઇ ગયાં છો? શું છે?

વીણા : કાંઈ નહિ.

કલ્પના : એમ તે કાંઈ હોય! તમે રડો છો...શું છે?

વીણા : હું—હું શામકાંત જોડે આવતી કાલે સવારે પરજીવાની છું.

કલ્પના : એમાં ખુશ થવાનું કે રડવાનું?

વીણા : ભાગ્યમાં હોય તેમ કરવાનું.

કલ્પના : નહીં, નહીં. એમાં ભાગ્યની ક્યાં વાત છે? પણ વીણાબહેન કંઈ વાત જૂપાવો છો—

વીણા : કલ્પના, જવા દેને એ વાત.

કલ્પના : ના, હું પણ એક સ્ત્રી છું, અને સ્ત્રીઓનું દુઃખ સ્ત્રી સિવાય કોણ સમજી શકે? તમારે ન કહેવું હોય તો ન કહેશો. કદાચ તમને હું પારકી લાગતી હોઈશ.—પણ વીણા, હું તો તમને મોટીબહેન ગણું છું. પણ તમે તો—

વીણા : નારે ગાંડી! હું તને પારકી માનતી જ નથી. તું તો મારી નાની બહેન છે.

કલ્પના : એ તો માત્ર મોંએ જ કહેવાનું. પણ પોતાનું દુઃખ બીજને કહેવાથી તેની માત્રા ઘણી ઘટે છે.

વીણા : તે તો સામાન્ય દુઃખ માટે.

કલ્પના : તો શું તમારું દુઃખ અસામાન્ય છે?

વીણા : કેટલી સમજુ છે તું! તારા જેવી મીઠી અને સમજુ છોકરીઓ મને ખૂબ ગમે છે.

કલ્પના : એમ કાંઈ હું કસાવાની નથી, વીણાબહેન! કહોને. કેટલા દિવસ મનમાં આ દુઃખ સમાવી રાખશે! શારીરિક યાતના કરતાં માનસિક યાતના ઘણી કલેશદાયક હોય છે.

વીણા : તારું કહેવું ખરું છે કલ્પના, મારા હૃદયમાં જે દુઃખ ભર્યું છે એ કાંઈ સાદું સીધું નથી. એ દુઃખની કલ્પના માત્રથી જીવ આકુળ બને છે. એની વાત કોઈને કરી મન હળવું કરવું એમ શું મને થતું ન હોય? પણ કલ્પના, ઘણાં દુઃખો એવાં હોય છે કે જે કહેવાની ઈચ્છા થાય છતાં મન ન માને—

કલ્પના : નહીં, કહો વીણાબહેન! મારા સોગંદ છે તમને!

વીણા : આવા કેવા સોગંદ આપ્યા તે ! ઠીક, સાંભળ, જીવનમાં પહેલું કે છેલ્લું આ દુઃખ તને જ માત્ર ઠહું છું અને તે પણ તારાં સમાધાન ખાતર જ. શામકાંત સાથે લગ્ન કરવાની હા પાડી છે તે રાજપુત્રીથી નહિ !—

કદપના : ત્યારે ?

વીણા : નાઈલાજ હતી માટે.

કદપના : એટલે ? મરજી વિરૂદ્ધ લગ્ન કરવા તમે કેમ તૈયાર થયાં ?

વીણા : એજ હું કહેવાની છું તને ! તને કદાચ ખબર નહિ હોય ! પ્રકાશ અને હું—અમે બન્ને એકબીજાને વચન આપી ચૂક્યાં છીએ.

કદપના : આ વાતની તો મને ખબર જ નહોતી.

વીણા : પ્રકાશ જેલમાંથી બહાર આવ્યા અને અમે અમારો પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો અને એ વચનથી બંધાયા ! અને તેજ દિવસે શામકાંતે પણ લગ્નની ઈચ્છા જણાવી પણ મેં એ માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો ! પણ જ્યારે એને અમારા પ્રણયની વાતની ખબર પડી ત્યારે એણે મને ધમકી આપી.

કદપના : શાની ધમકી ?

વીણા : પ્રકાશ ઘેર આવ્યા હતા એમને પકડવા સરકારે મોટું ઈનામ બહેર કર્યું હતું, ત્યારે શામકાંતે મને કહ્યું—

કદપના : શું કહ્યું ?

વીણા : શામકાંતે ધમકી આપી કે જો હું એની સાથે લગ્ન નહિ કરું તો તે પ્રકાશનો પત્તો પોલીસને આપશે અને મારાં કમલાગ્યે પ્રકાશની ભાવિ યોજનાનાં અગત્યનાં કાગળીયાંઓ પણ એના હાથમાં આવ્યાં, અને એટલેથી વાત ન અટકી પણ, શામકાંતે પોલીસનો નંબર પણ બેઝ્યો.

કદપના : શું કહો છો, વીણાબહેન ? પોતાના મિત્ર ઉપર જ આમ ધા કર્યો ?

વીણા : એ સમયે મારા મનની કેવી સ્થિતિ થઈ હશે ? એક તરફ પ્રકાશનું જીવન અને બીજી બાજુ મારું હૃદય ! પણ કદપના, પ્રકાશનું જીવન એટલું ઉજ્જવલ અને કિંમતી છે, એના રક્ષણ ખાતર આવી સેંકડો વીણાઓના હૃદયના ચૂરા થાય તો પણ ઓછું છે. અને મેં પણ શામકાંત સાથે લગ્ન કરવા કબૂલ કર્યું તે પ્રકાશના જીવન ખાતરજ.

કદપના : ધન્ય છે તમને ! તમે માનવી નથી પણ, શાપ-બ્રજ દેવી છો !

વીણા : નારે, ના. હું તો એક સામાન્ય સ્ત્રી છું. કદપના, સરકાદને ઠગવા ગમે તેટલો સ્વાંગ સજી શકાય પણ મારાથી પ્રેમનો ઢોંગ કરી નહિ શકાય. શામકાંત માટે મને તિરસ્કાર છે છતાં, હૃદયમાં પ્રેમભંગથી વહેતા જીવનને એક હાથે ગુંગળાવી એનું પત્નીપદ મારે કાલે સવારે સંભાળવું પડશે.

કદપના : આજે મને મારી જાત કેવી ક્ષુદ્ર છે એ સમજાય છે. વીણાબહેન ! આટઆટલી ત્યાગવૃત્તિ તમે ક્યારે કેળવી ?

વીણા : એ પાઠ કાંઈ શીખવો પડતો નથી ! પ્રેમની અદ્ભુત ભાવના આ બધું આપોઆપ શીખવાડે છે. પણ કદપના, કાલે ઊઠી આપણી આઝાદીના સુવર્ણ પ્રભાતે પ્રકાશ અહીં આવશે ત્યારે આ કાળું મોં હું કેમ કરી એમને બતાવી શકીશ ? એમને હું શું ઉત્તર આપીશ ?

કદપના : જે કાંઈ બન્યું છે તે કહેજો.

વીણા : ના, ના. એમ તો હું નજ કહી શકું. મિત્રમિત્રમાં કડવો સંબંધ મારે ઊભો નથી કરવો ! મારી ખાતર એક કુટુંબમાં

કલહની હોળી શા માટે? આ વાત કોઈને જણાવવા જેવી નથી!
પ્રકાશ મારો તિરસ્કાર કરશે તો એ ચાલશે પણ.....

કંદપના : ના. ગમે તે બીજો માર્ગ શોધવો પડશે. આમ તો
હું નહિ થવા દઉં!

વીણા : બીજા કશો માર્ગ નથી, બહેન! મારું બલિદાન
એજ માત્ર એક માર્ગ છે. અને, તે મેં સ્વીકારી લીધો છે.
એમાંથી તું શું પણ કોઈપણ મને બચાવી શકે એમ હું માનતી નથી.

(વીણા રડે છે. કંદપના એને આશ્વાસન આપતાં એનું માથું પોતાના
ખોળામાં મૂકે છે.)

(પડદો પડે છે)

અંક ૩

[સમય : એક કલાક પછી. વીણા હતાશ
થઈ બેઠી હોય છે. પ્રકાશ પ્રવેશે છે.]

પ્રકાશ : વીણા.....

વીણા : કાણ, પ્રકાશ ? કેમ પાછા આવ્યા ?

પ્રકાશ : હું કહું છું પણ તારું મોં કેમ ઉતરી ગયું છે ?
અને તો થતું હતું કે તું મારા આવતાં વેંત જ હર્ષભેર સામે
આવશે ને તારી આંખોમાં આનંદની મધુર લહરીઓ જોતાં જ
મારા મનનો બધો ભાર હળવો થશે.

વીણા : પ્રકાશ !

પ્રકાશ : (વીણા પાસે જઈ બેસે છે) તું આમ શૂન્યમનસ્ક
શું જોયા કરે છે ? હું પાછો આવ્યો એ તને ન ગમ્યું ?

વીણા : ગમ્યું, ખૂબ ગમ્યું. પણ, એ આનંદ માણવાને
આજે હું સ્વતંત્ર નથી. પ્રકાશ, હું શું કહું—કેવી રીતે કહું ?

પ્રકાશ : પણ, તારે શું કહેવું છે ?

વીણા : પ્રકાશ, હું પૃથ્વી પર સુખ પાથરવા નથી આવી. આજ સુધી હું જગતને દુઃખથી આવરી લેતી આવી છું. કેટલા પ્રેમથી, આશાથી તમે અહીં આવ્યા છો પણ એ આશા ઉપર અત્યારે હું નિરાશાનાં જળ રેડી રહી છું.

પ્રકાશ : વીણા, આમ ગાંડા જેવું તું શું બોલે છે ?

વીણા : ખરેખર, મને ગાંડપણ આવ્યું હોત તો કેવું સારું ! તમારા હૃદયના એક ખૂણામાં પણ દુઃખની જાળ ન લાગે એ માટે, આ દેહ પાથરવાની મેં કલ્પના કરી હતી પણ એથી ઉલટું આજે હું એના દૂકડા કરીશ.

પ્રકાશ : તું આ શું બોલે છે ?

વીણા : પ્રકાશ ! સાંભળો, તમારી વીણા હવે તમારી નથી રહી. એ હવે પારકી બની છે—

પ્રકાશ : વીણા—

વીણા : આમ મારી સામે બેઈ શું રહ્યા છો ? તમને મારા વચનભંગ માટે મારો તિરસ્કાર નથી આવતો ? મારા પર રીસ નથી ચઢતી ? બોલો પ્રકાશ, ફાવે એ શિક્ષા કરમાવો પણ તમે આમ શાંત ન રહો. તમારી આ શાંતિ તો મારું કાળજી કારે છે.

પ્રકાશ : Congratulation, વીણા ! Be happy.

વીણા : નહિ, નહિ પ્રકાશ ! તમે આ શું બોલ્યા ? આજ સુધી દરેક પ્રિયતમાએ પોતાના પ્રિયકર પાસેથી પ્રેમની ભેટ માગી હશે, પણ હું તો તમારી પાસેથી તિરસ્કારની ભિખ માગું છું.

પ્રકાશ : તિરસ્કાર ! કોનો ? હું શા માટે તારો તિરસ્કાર કરું ? મારું પ્રિય પ્રેમપાત્ર પોતાના ઈચ્છીત યુવકને પરણી સુખી રહે એમાં હું એનો તિરસ્કાર શા માટે કરું ?

વીણા : નહિ પ્રકાશ, આમ દાઝ્યા ઉપર કામ ન દેશો. તમારું આ ઔદાર્ય મારાં હૃદયને ગુંગળાવે છે. મારે અભિનંદન નથી બેઠતાં ! પણ એકવાર મારી માગેલી ભિક્ષા મને આપો.

પ્રકાશ : ભિક્ષા ! ભિખારી શું ભિખ આપવાનો હતો—

(પ્રકાશ જવા માંડે છે ત્યાં કલ્પના પ્રવેશે છે)

કલ્પના : ભાઈ, ઊભા રહો !

પ્રકાશ : શું કામ છે, ભાભી ?

કલ્પના : હું તમને એક સત્યકથા કહેવા માગું છું.

પ્રકાશ : કોની ?

કલ્પના : વીણાબહેનની ! શા માટે એમણે તમારી પાસે આવી વિચિત્ર માગણી કરી તે તમને ખબર છે ?

પ્રકાશ : મને એમાં કશી જ સમજ પડતી નથી—

કલ્પના : પ્રેમ ખાતર, સ્ત્રીઓની કલ્પના જુદી જ હોય છે—તમે એ સુખી થાવ એમ ઇચ્છ્યું પણ, મરજી વિરૂદ્ધતાં લગ્ન-જીવનમાં કોઈ સુખી થયું છે ખરું ?

પ્રકાશ : મરજી વિરૂદ્ધતાં લગ્ન ?

કલ્પના : હા—

વીણા : કલ્પના, આગળ એક પણ શબ્દ તું બોલીશ તો મારા સોગંદ છે તને—

કલ્પના : હું કોઈના સોગંદ પાળવાની નથી. આ એક પાપ ખાતર ચિત્રગુપ્ત મારા નામે પાપપૂંજ નોંધે તો પણ મને પરવા નથી. ભાઈ, વીણાબહેને લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું તે કોની ખાતર ? તમારી ખાતર, તમારાં જીવન ખાતર !

પ્રકાશ : એટલે ?

કદપના : તમે આવ્યા એ વખતની વાત છે. તમે સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી આ ઘરમાં આવ્યા હતા ! પણ તમારાં આગમનની વાત પોલીસને કહી દેવાની ધમકી એક વ્યક્તિએ વીણાબહેનને આપી.

પ્રકાશ : શા માટે ?

કદપના : કારણ કે એ વ્યક્તિને વીણાબહેન સાથે લગ્ન કરવાં હતાં. એણે તમે ક્યાં જાઓ છો એ પોલીસને જણાવવા ખાતર ફોનનંબર પણ ફેરવવાની તૈયારી કરી. વીણાબહેને એનો વિરોધ કરવાનો યત્ન કર્યો. એ સમયે તમારાં અગત્યનાં કાગળીયાં એના હાથમાં આવ્યાં. આમાંથી તમને છોડાવવાનો એક જ માર્ગ હતો—

પ્રકાશ : કયો ?

કદપના : વીણાબહેને એ વ્યક્તિ ભેડે લગ્ન કરવાં.

પ્રકાશ : પણ એ વિષે વીણાએ કાંઈને કેમ કશું કહ્યું નહિ ?

કદપના : કારણ કે જે વ્યક્તિએ વીણાબહેનને આ ધમકી આપી એ વ્યક્તિ આ ઘરમાં જ વસે છે.

પ્રકાશ : આ ઘરમાં ? કાણ ?

કદપના : શામકાંત.

પ્રકાશ : શામકાંત ! (કાચ પર બેસી જાય છે)

કદપના : માટે જ એ તમને આ વાત કહેવા તૈયાર ન હતાં. તમારી મૈત્રી ખંડિત ન થાય, કલેશ ન થાય એટલા માટે.

પ્રકાશ : વીણા ! You are too great ! તારા આ અનુપમ ત્યાગથી તે મને શરમાવ્યો છે, પણ હું આમ તને ભોગ નહિ આપવા દઉં. હું પોતેજ પોલીસને શરણે જઈશ.

વીણા : શું પ્રકાશ ? તમારું કાર્ય—આપણું દેશ ? મારા જેવી એકનું બલિદાન એને માટે આપવું પડે તો શું ?

પ્રકાશ : નહિ, એમાં એકલી તારી ઈચ્છાનો સવાલ નથી. ઠીક જ થયું કે મારે અમુક કામ બાકી હતું એટલે પાછા આવવું પડ્યું. મારી જીંદગીનું આવકું બધું મૃત્યુ શા માટે આંકવું ? ના, હું જ એ શામકાંતને કહી પોલીસ પાસે ચાલ્યો જઈશ.

(શ્રીનિવાસ પ્રવેશ કરે છે)

શ્રી : પ્રકાશ.....

પ્રકાશ : તારો આજ્ઞા રેડીઓ શું કહે છે ?

શ્રી : હજુ સુધી તો ઠીક છે. મારે તારી પાસે એક મહત્વનું કામ છે. તું પાછો આવ્યો એમ બાણતાં વેંતજ હું અહીં દોડી આવ્યો છું.

પ્રકાશ : આપણે મેડીપર જઈને વાતો કરીએ ! ન કરે નારાયણ ને કાઈ આવી પહોંચે તો—

(બંને અંદર જાય છે. એક, બે ક્ષણો પછી રંગમંચ ઉપર પ્રકાશ જોછો થવા માંડે છે ત્યારે વીણા પણ અંદર જાય છે—અને ફરી પાછો પ્રકાશ ધીમે ધીમે ધાય છે.)

શિરીષ : (પ્રવેશ કરે છે) કંટપના, એ...કંટપના...(કંટપના ફાડતી આવે છે)

કંટપના : આમ જુઓ શું પાડે છે ? શું થયું ? આમ ગભરાયલો કેમ દેખાય છે ?

શિરીષ : કંટપના, એક ભયંકર જૂન કરીને હું આવ્યો છું.

કંટપના : જૂન ? કાનું ? ક્યારે ?

શિરીષ : હમણાં જ હું શાક લઈને આવતો હતો એટલામાં રસ્તામાં સ્ત્રીઓનું એક સરઘસ જતું હતું, હું ત્યાં સહેજ થોભ્યો.

એટલામાં, એક સાન્નિદ સામેથી આવ્યો એણે એ સરથસ રોક્યું અને મોખરે ત્રિરંગી ઝંડો લઇને ઊભેલી એક છોકરીને ઝંડો ઉતારવા કહ્યું—

કદપના : પછી—

શિરીષ : પણ એ છોકરીએ ના પાડી અને વિરોધ કર્યો. પેલાએ પિસ્તોલ લઇ, એક, બે, ત્રણ ગોળી એની છાતી પર છોડી અને એ ‘વંદેમાતરમ્’ ના પૂકાર સાથે ધરતી પર ઢળી પડી— પણ ઝંડો નીચે ન ઉતાર્યો. આ જોઇને મારું મગજ ધૂમ થઇ ગયું. અને, એ આવેશમાં હું સાન્નિદ પાસે ગયો. એ અસાવધ હતો, એનો લાલ લઇ મેં એના હાથમાંથી પિસ્તોલ ખેંચવી લીધી—

કદપના : અને પછી ?

શિરીષ : અને પછી હું શું કરું છું એ જાણ્યાં પહેલાં એ પિસ્તોલ મેં એની છાતી પર ખાલી કરી. એ જમીન ઉપર પટકાયો, લોહીની ધારા વહેવા લાગી. એની ખાજુમાં પેલી છોકરી પડી હતી. લોહીનો ખડ્ડો લોહીથી લીધો. મારામાં આવેશનો નશો હતો. પણ સામેથી પોલીસની લોરી આવતી દેખાઇ ત્યારે મેં શું કયું એનું મને ભાન આવ્યું, અને ત્યાંથી હું નાડો. પોલીસ અહીં આવ્યા વગર રહેશે નહીં !

કદપના : આ તું શું કરી એરો ?

શિરીષ : કદપના ! મારે હવે ફાંસીએ ચડ્યું પડશે ? હું શું કરું ? ક્યાં જઉં ? ક્યાં સંતાઉં ? હું ગાંડો થઇ જઇશ કે શું એની મને ખીક લાગે છે—

શ્રી : (શ્રી પ્રવેશ કરે છે) મારી ઝોળી અહીં રહી છે—એમાં મા માટે લીધું હતું. (શિરીષ સાચું જોઇ) શિરીષ ! આ શું ? તારું મોં કેમ પડી ગયું છે ?—આવો ગભરાયલો કેમ દેખાય છે ? શું થયું ?

શિરીષ : હું એક ખૂન કરી આવ્યો છું.

શ્રી : ખૂન ? કોનું ?

કદપના : એક છોકરી ઉપર સાન્નિટ ગોળી ચલાવી એ બેઠ ગુસ્સાના આવેશમાં એજ પિસ્તોલ લઈ સાન્નિટનું ખૂન કર્યું—

શ્રી : શાખાશ, શાખાશ શિરીષ ! આજ તારો ભાઈ હોવાનું મને બેહદ અભિમાન થાય છે. તે' ને કર્યું છે તે બરાબર કર્યું છે. તારી જગ્યાએ બે હું હોત તો મેં પણ એમજ કર્યું હોત !

કદપના : પણ પોલીસે એનો પીછો પકડ્યો છે—

શ્રી : એમાં શું ? શોધી શકશે તો પોલીસ પકડી જશે—
(એ કદપના તરફ જુએ છે) પણ હા, હવે તું એકલો નથી, ખરું ?
[બહાર મોટર ઊભી રહ્યાનો અવાજ આવે છે.] આવ્યા જ લાગે છે પોલીસ ! આમ બે શિરીષ, તું અને કદપના અંદર બંધો, હું બધી વ્યવસ્થા કરું છું [ખન્નને અંદર ધકેલે છે]

પોલીસ : (પ્રવેશ કરે છે) માફ કરજો. આપના ઘરમાં એક ખૂની ધૂસ્યો છે ! એની અમારે તપાસ કરવી છે.

શ્રી : ખૂની ! શાનો ?

પોલીસ : એક સાન્નિટનું એણે ખૂન કર્યું છે ! અને એ આજ ઘરમાં ધૂસ્યો છે. અમારે જડતી લેવી પડશે.

શ્રી : તસ્દી શું કામ ? આરોપી તમારી સમક્ષજ ખડો છે. મેં કર્યું છે એ સાન્નિટનું ખૂન !

પોલીસ : Wonderful ! અને તમે તમારી મેળે જ કબૂલ કરો છો ?

શ્રી : સત્ય કહેવામાં ખીક શાની ?

પોલીસ : કોઈને મળવું છે ?

શ્રી : નારે, કોઈને નહિ !

પોલીસ : ચાલો ત્યારે [એને બેઠી પહોરવે છે. એટલામાં શિરીષ અંદરથી ઢોલી આવે છે]

શિરીષ : ના, ના. એને તમે નહીં પકડી શકો, નહીં પકડી શકો.

પોલીસ : (શ્રીને) આ કોણ છે ?

શ્રી : આ મારો નાનો ભાઈ છે. એને બિચારાને તો લાગે જ ને પણ એને મારા કૃત્યની ખબર નથી. જા ભાઈ, જા.

શિરીષ : ના, હું નહિ જાઉં.

શ્રી : જા. ઘરમાં જા. કુટુંબનાની સંભાળ રાખ અને માને કહેજે કે શ્રીને એના આશીર્વાદ આપે! એ આશીર્વાદના બળે હું ફાંસીના લાકડે પણ હસતે મોંએ ચઢીશ! ચાલો ઇન્સ્પેક્ટર— [જાય છે]

શિરીષ : [હસકાં ભરે છે]

મા : અરે શ્રી લીલું લેવા જે ગયો..... (એકદમ) કોણ શિરીષ ? આમ રડે છે શું કામ ? શ્રી ક્યાં ગયો ?

શિરીષ : મા.....આપણે.....(આગળ બોલી શકતો નથી)

મા : શું થયું એને ? કહેને, જલદી કહે—

શિરીષ : (માને વળગે છે) એને તો પોલીસ પકડી ગયા—

મા : શું ? ક્યારે લઈ ગયા ? પ્રકાશ ! વીણા ! (પ્રકાશ વીણા પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રકાશ : મા, શું થયું ?

મા : શ્રીને પોલીસ લઈ ગયા—

પ્રકાશ } : શું.....કોણ હતું એ વખતે ?
વીણા }

શિરીષ : હું હતો.

વીણા : તો અમને જૂમ કેમ ન પાડી ?

શિરીષ : હું એ વખતે એટલો ગભરાઈ ગયો હતો કે—

મા : પણ શ્રીને શા માટે પકડ્યો ? એણે શું ગુન્હો કર્યો ?

પ્રકાશ : માતૃભૂમિની સેવા એજ એનો ગુન્હો—

શિરીષ : ના પ્રકાશ, એ તો સાવ નિર્દોષ છે. અપરાધી તો હું છું અને તેનો દંડ એ ભોગવશે.

પ્રકાશ : તારો અપરાધ ?

શિરીષ : મેં એક પોલીસ અધિકારીનું 'જૂન કર્યું' છે !

મા : ક્યારે ? કેવી રીતે ?

શિરીષ : થોડીવાર પહેલાં જ. એક છોકરી પર ચલાવેલો ગોળીબાર મારાથી સહન ન થયો માટે મેં એજ પિસ્તોલથી એનો ભોગ લીધો અને, જ્યારે પોલીસ અહીં આવ્યા ત્યારે મારા જીવન ખાતર, કુદ્દપનાનાં સૌભાગ્ય ખાતર પોતે દોષિત ઠર્યાં. હું જૂની છું એમ પ્રાણ પટકીને મારે પોલીસને ઠહેવું હતું પણ એટલામાં તો પોલીસ શ્રીને લઈ ગયા.

મા : (આંસુ લુછતાં) મારો શ્રી...ક્યાં હશે અત્યારે ! મને લાવી આપો, એને દુઃખ વેઠવાની ટેવ જરાય નથી—એ જેલ નહિ વેઠી શકે—

પ્રકાશ : મા, તને શ્રી પાછો જોઈએ છે ને ?

મા : જોઈએ છે એમ શું પ્રશ્ન છે ? લાવ, હમણાં જ લઈ આવ.

પ્રકાશ : શ્રી આવશે પણ એને બદલે શિરીષને જતું પડશે. બાલ, તને કયો દીકરો પાછો જોઈએ છે, શ્રી કે શિરીષ ?

મા : એક કાળજના ચાર ટુકડા જેવા મારા ચાર દીકરા ! એમાંથી એક પણ ગયો તો હૃદય તૂટી જાય ! શ્રી આવશે તો

શું શિરીષ જશે ? પ્રકાશ ! તારા જે હાથમાંથી કયો કાપું એમ પૂછે તો તું શું જવાબ દર્શાવે ? પ્રકાશ ! મારે તો શ્રી અને શિરીષ બંને જોઈએ છે—

પ્રકાશ : એ અશક્ય છે, મા ! તું મને નિહાંર ગણીશ પણ એ સત્ય છે. ભાઈ કરતાં પણ આંધક પ્રિય એવા મિત્રને મૃત્યુ માર્ગે જતો જોઈ છું છતાં મારી આંખમાંથી એક પણ આંસુ નથી પડતું, એ જોઈ કદાચ તું ગુસ્સે થશે, પણ તારા કરતાં મને વધારે દુઃખ થાય છે. અ એ તો શક્તિહીનનું શસ્ત્ર છે. રક્તનો બદલો આમ અશ્રુથી લેવાનો હવે સમય નથી.

મા : માનાં આંતરડાની કલ્પના તને કેવી રીતે આવશે ? ગાંડા, રડવા સિવાય મારા નસીબે બીજું શું લખ્યું છે ?

પ્રકાશ : પણ શા માટે રડવું ? તને તો ઉલટું અભિમાન થતું જોઈએ કે તારી કૃષ્ણે શ્રી જેવો છોકરો પાડ્યો છે ! રામ ખાતર ચૌદ વર્ષ વનવાસ ભોગવનાર લક્ષ્મણની તું ગુણગાથા ગાય છે. પણ, પોતાના નાનાભાઈ ખાતર હસતે મોંએ મૃત્યુને ભેટનાર તારો શ્રી-શ્રી તો વીર છે—વીરોનું સન્માન આમ અશ્રુથી ન શોભે.

વીણા : ખરેખર, મા, તમે ઘણાં ભાગ્યશાળી છો ! જે દેશમાં ભાઈ ભાઈનું ખૂન કરવા તૈયાર થાય છે એજ દેશમાં એક ભાઈએ બીજા ભાઈની ખાતર મૃત્યુના મોંમાં હોમાવું ! શ્રીના વિયોગનું દુઃખ થવું સ્વાભાવિક છે પણ એના કરતાં આવું પુત્રરત્ન તમારી કૃષ્ણે પાક્યું એનો આનંદ પણ ઓછો નથી—

મા : આ બધું હું સમજું છું ! પણ માનું મન.....
(હસકાંભરે છે. વીણા પાસે જાય છે)

પ્રકાશ : શિરીષ, અન્યાય ન સહન થવાથી તેં એક આપ-કારીનું ખૂન કર્યું એ વાત અભિમાનરૂપદ છે, પણ પછી તું અહીં

નાસી આગ્યો એ તને બિલકુલ શોભતું નથી. તારી ખાતર શ્રી ગયો પણ એથી દેશને કેટલું નુકશાન થયું એની તને કલ્પના છે ?

શિરીષ : પ્રકાશ, એ નુકશાન હું ભરીશ.

પ્રકાશ : ગાંડા, એ નુકશાન સાફ સીધું નથી. જીવનું જોખમ છે એમાં.

શિરીષ : મારા જીવના ભોગે હું એ ભરપાઈ કરીશ. મારા અપરાધનું આ એક જ પ્રાયશ્ચિત છે—હું બીજું શું કરું ?

પ્રકાશ : કેટલાક સમયથી શ્રી એક આઝાદ રેડીઓ ચલાવતો હતો—

મા : તેથી જ એ વચમાં વચમાં છટકતો હતો—

પ્રકાશ : એ તો ગયો ! મૂળથી માણસો એાછાં હતાં અને એમાં વળી વધારો થયો. હવે રેડીઓ બંધ પડશે. અમારો પ્રચાર શી રીતે થશે ? સરકારનાં કાળાં કૃત્યની હકીકત જનતાને શી રીતે પહોંચશે ?

શિરીષ : હું એ કાર્ય કરીશ.

પ્રકાશ : પણ, એટલું યાદ રાખજે કે પોલીસને આધીન થઈ પ્રાણ પણ તજવો પડે તો કહી ન શકાય. જવું હોય તો હમણાં જ તારે જવું જોઈએ, કારણ કે આજે રાત્રે આપણે એક મહત્વની ઘોષણા કરવાની છે—લે આ કાગળો તને બધી માહિતી આપશે.

(શિરીષ કાગળો લે છે)

મા : નહિ, મારો શિરીષ ન બચ. એક શ્રી ગયો છે તે બસ છે—

શિરીષ : ના મા, મારે જવું જ જોઈએ !

મા : મારા સોગંદ છે તને. શિરીષ ! નાનપણથી લોહીનું પાણી કરીને તને ઉછેર્યો છે—

પ્રકાશ : તે શું એને સ્ત્રીની જેમ ઘરમાં બેસાડવા ?—

મા : તું ગમે તેમ કહે પણ હું એને મોકલવાની નથી. કર્મ મા પોતાના છોકરાને આમ મૃત્યુની ખીણમાં મોકલવા તૈયાર થશે ?

પ્રકાશ : તું જ કાંઈ એની મા નથી, તારા કરતાં એક મોટી એને મા છે. એ એને સાદ પાડે છે. દોઢસો વર્ષથી બેડીમાં જકડાયેલી અને દુઃખો સહન કરતી ભારતભૂમિ એને બોલાવે છે.

મા : પણ એના કરતાં મારો હક્ક એના ઉપર વધારે છે. એની ખાતર મેં કેટલાં કષ્ટો સહન કર્યાં છે ? નવ માસ ગર્ભમાં રાખી સાવ નાનો હતો ત્યારથી મેં એની ખાતર અનેક સંકટો વેઠ્યાં છે.

શિરીષ : એ બધું કબુલ છે મને—પણ મા, આ સમય એવો છે કે દરેક યુવકે પોતાની ફરજ સમજવી જોઈએ. મા, હજી તો તે બહાર જઈ જોયું નથી. મારા કરતાં નાનાં નાનાં બાળકો સરકારની બંદુકનાં ભોગ બને છે. મારા ગુન્હા બદલ ભાઈનું બલિદાન તો મેં આપ્યું. પણ હવે જે કાર્ય શ્રીએ હાથ ધર્યું હતું એ શું મારે પૂર્ણ ન કરવું ?

મા : ત્યારે શું તું જવાનો ?

શિરીષ : મારે જવું જ પડશે મા !

મા : મારા સંસારની ભરમ કરવી છે કે શું તારે ?

પ્રકાશ : મા ! આજના જગતમાં આવા હજારો સંસાર ભસ્મીભૂત થશે ત્યારે આવતી કાલનાં સંસારીઓ સુખી બનશે. આજની જગતચિતા ઉપર આવતીકાલના જગતનું સર્જન થશે.

અને આજના જગતનું જ્યારે પાપ ધોવાશે ત્યારે જ આવતી કાલના જગતનો પ્રયોદય થશે.

મા : આ બધું મને સમજતું નથી એમ તને લાગે છે કે ? આપણા દેશ ખાતર મને કાંઈ જ અભિમાન નથી એમ તું માને છે ? આપણો દેશ સ્વતંત્ર થાય—સ્વતંત્ર ભારતનાં નાગરિક બની જીવવું—એવાં સ્વપ્ના મને નહિ આવતાં હોય એમ તું સમજે છે. પણ, પ્રકાશ ! માની દૃષ્ટિ તું જગત નિહાળ. માની આંતરડી સામું જોઈ પછી તું શિરીષને મારાથી અળગો કર.

પ્રકાશ : મા, મને શિરીષ માટે ભાવ નથી એમ તને લાગે છે ? પણ, પરિસ્થિતિનો તો ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

મા : પરિસ્થિતિ ! ક્યાંથી આવી આ પરિસ્થિતિ ! દેશમાં હું કાંઈ એકલી મા છું ? મારા ત્રણ દીકરા તો મેં દેશને આપ્યા હવે આ ચોથો પણ લઈ જવો છે ? પછી હું જીવું શા આધારે ?

પ્રકાશ : આપણી મોટી જનેતા—ભારતમાતા સ્વતંત્ર થશે. એ એક અનુપમ આશાને તાંતણું—

મા : આવી રમ્ય કલ્પનાઓ પર જીવન ટકતું હોત તો કેવું સારું થાત ! સંસારસૃષ્ટિ એટલી રળિયામણી નથી. આવા સ્વપ્ન તાંતણું જીવન વીતતું નથી. ભૂતકાળમાં થયેલા જન્મોની યાદ એ હૃદયને વારંવાર ડરાવે છે—અને મારાં હૃદયે પડેલા ઘા—

શિરીષ : ઘા !.....તારાં હૃદયે શાના ઘા પડ્યા છે, મા ?

મા : કાંઈ નજીવા નથી એ ! તને ખબર છે તારા બાપુ દેશભક્ત હતા ?

પ્રકાશ : હા, એવું તો પહેલાં ઘણીવાર તેં કહ્યું છે—

મા : એ ફક્ત દેશભક્ત નહોતા, ક્રાંતિકાર પણ હતા. એમનાં કામમાં તો એમને હું સાંભરતી જ ન હતી. પણ મારાં

ચાર સંતાનો સામે જોઈ હું દિવસો વીતાવતી. પણ દેવ આટલું સુખ પણ ન સાંખી શક્યો. કાઈ એક ભોંળના કાવત્રામાં એ ઝડપાયા અને—

પ્રકાશ } : અને—
શિરીષ }

મા : એમને—એમને ફાંસીએ (ફોં ભરાય છે)

શિરીષ : આમ રડીશ નહિ, મા—

મા : રડું નહિ તો શું કરું? જ્યારે હું એમને છેવટે મળવા ગઈ ત્યારે શિરીષ એક જ વર્ષનો હતો. એ ગભરાયા નહોતા— છેવટ સુધી એ હસતા હતા. એમણે મને મારાં ચાર બાળકોને ઉછેરવા કહ્યું—એ ક્ષણે મારી શી સ્થિતિ થઈ હશે? તમે ચાર છોકરા મારે જોળે ઉછરેલા—કળે કરેલો આ પહેલો ધા—

શિરીષ : મા, તેં અમને આટલા દિવસ આ બધું કેમ ન કહ્યું?

મા : બહુ જોઈને નહોતું કહ્યું. દેશકાળે એમણે પોતાના પ્રાણ અર્પ્યા. એટલું મા માટે બસ હતું. માટે જ તમને લઈને હું મુંબઈ આવી. પાસે હતાં તે ઘરેણાં વેચ્યાં. પારકે ઘેર અપમાન સહન કરીને પણ મેં તમને પોષ્યા—મારી ભૂખ મારીને મેં તમારાં મોમાં કાળિયો મૂક્યો.

શિરીષ : મા!

મા : દુઃખના કુંગર માથે ચઢાવી મેં તમને મોટા કર્યા, નસીબ સામે થઈ કાની ખાતર મેં આટલાં અનિવાર્ય સંકટો સહન કર્યાં? તમારી ખાતર મારા દીકરા, તમારી જ ખાતર! એનો બદલો આમ વાળશે?

પ્રકાશ : મા! તારાં આ લ્યાગની વાત સાંભળું છું, ત્યારે

હૈયું ભરાઈ આવે છે. તારા પ્રત્યે અમને ખૂબ ભાવ છે—પ્રેમ છે. પણ, એ તું આજે આમ આગળ ન કરીશ. આજ તું શિરીષને નહિ મોકલે તો કાલે ઊઠીને જરૂર એ જ તારો તિરસ્કાર કરશે. તને એ ગમશે ?

મા : ના, મારો શિરીષ ઠઠીયે મારો તિરસ્કાર નહિ કરે. એ સમજે છે. એમના પિતાના મૃત્યુનાં ઘાને રૂઝાતાં વીસ વર્ષ લાગ્યાં. પણ આજ, શ્રી ગયો અને એ રૂઝાયેલો જખમ ફરી વહેવા લાગ્યો. આજ શ્રી ગયો, તું ક્યારે જઈશ એ કાંઈ કહેવાય નહીં, અને પાછો શિરીષને મોકલવાનું કહે છે. નહીં. નહીં. જ્યાંસુધી આ ઓળિયામાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તો નહીં જ. અનેક ઘા સહન કરી હું થાકી છું—હવે નહવું દુઃખ પણ મારાથી સહન નહીં થાય. શિરીષ, તને તારી માની પણ દયા નથી આવતી ? માને તું આમ અહીં ટળવળતી મૂકી ચાલ્યો જઈશ ? તું જઈશ તો એક ક્ષણ માટે પણ મારા પ્રાણ રહેશે નહીં એ ધ્યાનમાં રાખજે.

શિરીષ : મા, હું નહીં જઈ—(એને વળગે છે)

કદપના : મા, એ ત્રણ માણસો કોઈ જખમી માણસને લઈ આપણા ઘર તરફ આવે છે—

મા : હે ! કાને ?

કદપના : કોણ જાણે ?—

(બારણું ઉપર ટકોરા પડે છે. ત્રણેક માણસો શામકાંતનો મૃતદેહ લઈ આવે છે)

ત્રેમક માણસ : ગંગા મા ! ભારે થઈ ! શામકાંતભાઈ રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા એટલામાં.....

મા : હે ! કોણ ? શામ ? માગે શામ ? એને શું થયું ?
[મૃતદેહ તરફ વસે છે]

પ્રકાશ : મા, મા ! એમ હિંમત ન હાર. આ ભાઈને ખોલવા તો દે.

એક માણસ : અચાનક ગોળીઓ વફૂટી અને એમાંની એક એમને લાગી ગઈ. નહીં તો તે આમ જત પણ શાના ? પણ ગળવામાંથી એમના નામનો કાર્ડ નીકળ્યો અને આ બીજાં કાગળીયાં હતાં. અમને એમ થયું કે કાંઈ કામનાં કાગળીયાં હોય અને નાહકનાં પોલીસના હાથમાં જાય તે સારું નહિ એમ ધારીને કાઢી લીધાં. [પ્રકાશને આપે છે]

પ્રકાશ : [તે લેતાં] વીણા !

વીણા : [ઝાંખિયાં] પ્રકાશ ! [એટલામાં મા ધસી જઈ શામ-કાંતના રૂહને વળગી પડે છે. પ્રકાશ, કંદપના, વીણા. વગેરે શાંત્યન આપે છે]-

મા : જોયું પ્રકાશ, જોયું ? આ પણ ગયો. ગુલાબ જેલમાં ગયો. શ્રી ફાંસીને માંચડે ચઢવા વિદાય થયો. અને આ શામ આ પ્રમાણે ખોવાયો. નહીં, નહીં, હવે હું મારા આ ચોથાને નહીં જવા દઉં. હું જીવતી છું ત્યાં સુધી તો નહીં જ.

શિરીષ : મા, જ, વચન આપું છું. તને મૂકી હું નહીં જાઉં—

પ્રકાશ : મા, તારા દુઃખ આગળ મારા સિદ્ધાંતો પણ પાછા પડે છે. શિરીષ તારી પાસે જ રહેશે. [ફરીથી ગોળીનો અવાજ સંભળાય છે]

મા : હાય, હાય, વળી પાછા એ ગોળીબાર. વળી કઈ માનું સંતાન ખોવાશે ?

કંદપના : ચાલો જોઈએ. બારીમાંથી જણાશે.

મા : જોયા વગર મારું કાળજું ફંકાણે નહીં પડે. તમે અહીં છો ને બધાં ? હું હમણાં આવું છું. [કંદપનાને ખબરે હાય મુઠા મા અંદર જાય છે]

વીણા : પ્રકાશ, માનું દુઃખ જોઈ જાતી કાટી જાય છે.

પ્રકાશ : હું મ એજ માતાના સહન કરી રહ્યો છું. પણ આપણે શું કરી શકીએ ? [એવામાં માની ચીસ સાથે કલ્પનાની ચીસ બળે છે]

શિરીષ : મા.....

કલ્પના : મા ! માને ગોળી વાગી—[કલ્પના ગાંધી જેવી બહાર આવે છે]

શિરીષ : ઓ મા ! [અંદર દોડે છે. પાછળ પ્રકાશ, કલ્પના, વીણા, નય છે. રંગમંચ ઉપર આછો અંધકાર. થોડીક ક્ષણો પછી બધાં પાછાં આવે છે]

શિરીષ : પ્રકાશ ! ભાઈ, મા ગઈ ! [રડે છે]

પ્રકાશ : [આશ્વાસન આપતાં] શિરીષ ! શિરીષ ! ભાઈ, દિમત રાખ—

શિરીષ : (હોઠ ભેરથી બોલતાં) હં અ, મા ગઈ. માને મૂકી આ યજ્ઞમાં ભાગ ન લેવાની મેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. પણ, પ્રકાશ ! હવે એ પ્રતિજ્ઞાનો અંત આવ્યો છે. આ યજ્ઞમાં જંપલાવવા હવે હું છૂટો—

કલ્પના : પણ ત્યારે મારું કાણુ ?

શિરીષ : આ વીણાબહેન છે ને ! મારે શ્રીનું અધરું રહેલું કામ પૂરું કરવાનું છે.

કલ્પના : વીણાબહેન !

પ્રકાશ : કલ્પના ! તું અને વીણા ઘર સંભાળજો. સંભાળશેને ?

વીણા : હા, અમે બન્ને—(કલ્પનાને પોતાના પગખામાં લે છે)

પ્રકાશ : કલ્પના, શિરીષ, વીણા, આવો માને અને—અને

કલ્પના : માને અને શામઠાંતને છેલ્લા પ્રણામ કરી લઈએ—

[રંગમંચ ઉપર ધીમે ધીમે અંધકાર ફેલાવા માંડે છે. ચારે બાજુ નીચાં નમીને બે મૃતદેહને પ્રણામ કરે છે. રંગમંચ ઉપર ગાઢ અંધકાર છવાય છે ત્યારે પડો પડે છે.]

Capek નાં 'Mother' માં પડ્યાં છે. અને ત્યાર પછી એનું પ્રતિબિંબ ડ્રાઇને મરાઠી નાટ્ય સાહિત્યમાં મધુસૂદન કાલેલકરનાં 'ઉઘાયેં જગ' માં પણ દેખાશે. પરંતુ એક વાત કહી દઉં કે Capek નું 'Mother' એ કાલેલકરનું 'ઉઘાયેં જગ' નથી અને 'ઉઘાયેં જગ' એ આ નાટક નથી. ટૂંકમાં માત્ર વિચારના એ તાંતાણા એક બીજાને ઝેડી રહ્યા છે. જેવી રીતે દુનિયાની ડ્રાઇ પણ એ સાહિત્ય કૃતિઓ વિચારદર્શનમાં એક સરખી મળી આવે તેમ.

★ ★

એનું વસ્તુ તેા અદ્ભુત છે. એક માતાના ત્યાગનું-એનાં દુઃખનું દર્શન એ સુંદર રીતે કરાવે છે. એટલું જ નહિ પણ, એની આસપાસ ભારતીની આઝાદી માટેનો આખો ઇતિહાસ રચાઈ રહ્યો છે.

ભજવવા લાયક નાટકો

પાંજરા પોળ

શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતા કૃત
લાસ્ય અને કટાક્ષથી ભરપૂર
લક્ષ્મીસંસ્થા સામે લાલબત્તી
ધરતું તદ્દન નવું નાટક

૨-૦-૦

હું ને મારી વહુ

શ્રી. ચુનીલાલ મડિયા કૃત
રમુજની રંગત રેલાવતું
પોલીસ ચોકીને લગતા ચોરીમાં
પલટાવતું તખ્તાલાયક નાટક

૧-૮-૦

મેંદીનાં પાન

શ્રી. અવિનાશ વ્યાસ કૃત નવનૃત્ય
ગીત નાટિકાઓ : મીરાંબાઈ
ભખ • પરાકાષ્ટા • સોનાનું ઝાંઝર
રંગલીલા • પરીક્ષા • કાળભૈરવ
વૈષ્ણવજી ૧ આમ્રપારી ૨-૮-૦

અર્વાચીના

શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા અને
શ્રી. અ. વ્યાસ કૃત
રંગભૂમિ નેચરની રંગલીલા
૧-૦-૦

સરી જતું સૂરત

શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા કૃત
'અમે બધાં' ઉપરથી રમુજ
નાટક : ૧-૪-૦

રંગલીલા

વિવિધ લાસ્યરસિક લેખકાની
વાનગીઓના મિશ્રણરૂપ અનોખું
પ્રદર્શન : ૦-૧૪-૦

ત્રિપાઠી • બુક સેલર્સ • મુળાઈ-૨

